

**LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI**

774. SĒJUMS

Psiholoģija

**SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA**

VOLUME 774

Psychology

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 774

Psychology

UNIVERSITY OF LATVIA

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

774. SĒJUMS

Psiholoģija

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

UDK 159.9(082)

Ps 440

Atbildīgie redaktori

Ph. D. prof. **Solveiga Miezīte**, Latvijas Universitāte, Toronto Universitāte (Kanāda)

Ph. D. prof. **Ivars Austers**, Latvijas Universitāte

Redkolēģija

Ph. D. prof. **Solveiga Miezīte** – Latvijas Universitāte (galvenā redaktore)

Ph. D. prof. **Ivars Austers** – Latvijas Universitāte

Dr. habil. psych. prof. **Ārija Karpova** – Latvijas Universitāte

Ph. D. prof. **Sandra Sebre** – Latvijas Universitāte

Dr. psych. prof. **Viesturs Reņģe** – Latvijas Universitāte

Dr. psych. prof. **Malgožata Raščevska** – Latvijas Universitāte

Dr. psych. prof. **Anita Pipere** – Daugavpils Universitāte

Ph. D. prof. **Juris G. Dragūns** – Pensilvānijas Valsts universitāte (ASV)

Ph. D. prof. **Artūrs Kroplijs** (*Arthur Cropley*) – Austrālija, Vācija

Literārā redaktore **Ruta Puriņa**

Maketu veidojusi **Ieva Tiltiņa**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

© Latvijas Universitāte, 2011

ISSN 1407-2157

ISBN 978-9984-45-429-0

Saturs/Contents

Ervīns Čukurs, Kristīne Vende

Kreativitāti veicinošie un kavējošie faktori bērna un vecāku attiecībās

Creativity Facilitating and Obstructing Factors in Child's-Parent's Relationship 6

Inna Ferdmane, Ivars Austers

Kolektīvās vainas izjūtas ietekme uz prosociālo uzvedību

The Impact of Collective Guilt on Prosocial Behavior 17

Egita Gritāne, Ivars Austers

Vai vara vienmēr visu sabojā? Eksperimentāls pētījums par varas ietekmi uz abstrakcijas līmeņiem informācijas apstrādē un sociālās identitātes sarežģītību

Does Power Always Corrupt? Experimental Study of Power Impact on Levels of Abstraction in Information Processing and Social Identity Complexity 29

Ilona Laizāne, Sandra Sebre

Jauniešu internalizētas un eksternalizētas problēmas saistībā ar piesaisti vecākiem un vecāku alkohola lietošanu

Internalized and Externalized Behavior Problems in Adolescents in Relation with Attachment to Parents and Alcohol Abuse of Parents 51

Jeļena Ļevina, Natālija Ivanova

Es-koncepcijas struktūras modeļi

Models of the Structure of Self-concept 67

Diāna Zande, Sandra Sebre

Zīdaiņa temperaments un mātes kompetences izjūta sievietēm ar dažādu dzemdību vides pieredzi

Mothers' Sense of Competence in Relation to Infant Temperament Four Months after Home Birth Versus Hospital Birth 81

Kreativitāti veicinošie un kavējošie faktori bērna un vecāku attiecībās

Creativity Facilitating and Obstructing Factors in Child's-Parent's Relationship

Ervīns Čukurs, Kristīne Vende

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte

Psiholoģijas nodaļa

Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083

E-pasts: ervins.cukurs@gmail.com

Pētnieku interese par ģimenes lomu bērnu kreativitātes attīstībā ir samērā sena, tomēr līdzšinējos pētījumos ir vērojamas pretrunas un trūkst vienotas izpratnes, kā bērnu un vecāku savstarpējās attiecības ietekmē kreativitātes attīstību. Šī teorētiskā pārskata mērķis ir apkopot līdz šim veiktos pētījumus par to, kā bērnu un vecāku attiecības ietekmē kreativitātes attīstību, kā arī noteikt kreativitāti veicinošos un kavējošos faktorus un teorētiskā pētījuma galarezultātā sniegt vienotu izpratni par kreativitāti veicinošiem un kavējošiem faktoriem bērna un vecāku attiecībās. Plaši un detalizēti analizējot literatūru un pētījumu, raksta autori noteica faktorus, kuri ietekmē kreativitātes attīstību agrīnās bērnu un vecāku attiecībās: vecāku audzināšanas stils, emocionālā tuvība, vecāku attieksme pret bērna kreativitāti un augstu sasniegumu gaidas, pašu vecāku pārliecība par sevi un kultūru.

Atslēgvārdi: kreativitāte, vecāku un bērnu attiecības, kreativitātes attīstība.

Ievads

Pirmie dzīves gadi ir ļoti nozīmīgi kreativitātes attīstībai, jo apkārtējā vide, kurā bērns aug un darbojas, var veicināt vai bremzēt bērna kreativitātes attīstību, tāpēc ģimenei ir ārkārtīgi svarīga loma bērna kreativitātes attīstībā (Dacey, 1989). Lai gan pētnieku interese par ģimenes nozīmi kreativitātes attīstībā ir salīdzinoši sena (Baldwin, 1949; Weisberg & Springer, 1961; Datta & Parloff, 1967; Siegelman, 1973), tomēr līdz šim autori ir pievērsušies dažādiem kreativitātes aspektiem, neizveidojot vienotu skatījumu, kā bērnu un vecāku attiecības ietekmē kreativitātes attīstību, kā arī ir vērojamas pretrunas līdzšinējos pētījumos. Piemēram, piesaistes teorijas pārstāvji uzskata, ka emocionālā tuvība veicina autonomiju un patstāvību (Bowlby, 1958), un ir veikti pētījumi, kuri norāda, ka emocionālais vēsums vai naidīgums negatīvi korelē ar bērnu kreativitāti (Nichols, 1964; Sheldon, 1968, kā minēts Miller & Gerard, 1979; Datta & Parloff, 1967). No otras puses, ir pētījumi, kas pauž pretēju viedokli (MacKinnon, 1962, kā minēts Miller & Gerard, 1979).

Līdz ar to šī teorētiskā pārskata mērķis ir apkopot līdz šim veiktos pētījumus par bērnu un vecāku attiecību ietekmi uz kreativitātes attīstību, kā arī noteikt kreativitāti veicinošos un kavējošos faktoros un teorētiskā pētījuma galarezultātā sniegt vienotu izpratni par kreativitāti veicinošiem un kavējošiem faktoriem bērna un vecāku attiecībās. Tādējādi raksta autori sniegs ieguldījumu kreativitātes pētniecībā Latvijā, lai varētu veicināt mūsdienīgu izglītības sistēmas attīstību un bērnu attīstību ģimenē.

Kreativitātes jēdziens

Kopš kreativitātes izpētes pirmsākumiem zinātniskajā literatūrā var atrast vairāk nekā simts atšķirīgu kreativitātes definīciju (Meusburger, 2009). Tradicionāli kreativitāte tiek aprakstīta no vairākiem aspektiem. Sākotnēji tie bija trīs aspekti, proti, kreativitāte tika aplūkota, pirmkārt, pamatojoties uz procesu kā nozīmīgu darbības vai domāšanas veidu, otrkārt, ņemot vērā produkta aspektu jeb domāšanas procesa rezultātu, un, treškārt, kreativitāte tika aplūkota no personības aspekta (Barron, 1969). Laika gaitā šiem trīs aspektiem tika pievienots arī ceturtais aspekts jeb vide (Rhodes, 1961). Atkarībā no tā, kādu aspektu katrā teorijā akcentē, tās var iedalīt procesa, personības, produkta un vides teorijās.

Kreativitātes procesa teorijas. Atsevišķi autori uzskata, ka jaunrade notiek vairāk vai mazāk nejauši. Piemēram, pēc Simontona domām, jaunrade sākas ar liela skaita mentālu elementu iegūšanu, kuru starpā tiek radītas asociācijas, līdz nejauši rodas tieši tāda šo asociāciju kombinācija, kas ir nepieciešama sekmiņai problēmas atrisināšanai (Simonton, 1988). Līdzīgi uzskati tiek pausti arī Csikszentmihalyi pārstāvētajā plūsmas (*flow*) teorijā (Csikszentmihalyi, 1996). Citi pētnieki, piemēram, Gilfords, savukārt runā par sistemātisku ideju radīšanu (Guilford, 1967). Viena no pirmajām kreativitātes procesa teorijām ir Valasa fāžu modelis. Šajā modelī kreativitāte tiek aprakstīta kā process, kas sastāv no piecām fāzēm. Sagatavošanās fāzē tiek pētītas problēmas dimensijas, konkrētā joma. Inkubācijas fāzē tiek apstrādāta iepriekšējā posmā iegūtā informācija un ārēji nekas nenotiek. Sajūtu fāzē rodas sajūta, ka risinājums „ir jau ceļā”. Insaīta fāzē kreatīvā ideja pāriet no zemapziņas uz apziņu, nereti radot sajūtu, ka risinājums ir nācis kā „zibens no skaidrām debesīm”. Pārbaudes fāzē ideja tiek pārbaudīta un pēc tam lietota (Wallas, 1926). Pie kreativitātes procesa teorijām pieder Gilforda kreativitātes koncepcija, kurā tiek ieviests jēdziens „divergentā domāšana”, kas tiek nodalīta no konverģentās domāšanas. Konverģentajai domāšanai ir raksturīga viena pareizā problēmas risinājuma meklēšana ar loģisku soļu palīdzību, savukārt diverģentajai domāšanai – vairāku iespējamo risinājumu meklēšana. Kreativitātei ir raksturīgs diverģentais domāšanas tips, un tam piemīt spēja rast daudz risinājumu situācijās, kad cilvēki, kam ir zemāka kreativitāte, var piedāvāt tikai dažus risinājumus, brīvi pāriet no viena problēmas aspekta uz otru un rast negaidītus risinājumus (Guilford, 1950). Tajā pašā laikā pastāv arī viedoklis, ka kreativitātei ir nepieciešama ne tikai diverģentā domāšana, bet diverģentās un konverģentās domāšanas kombinācija (Runco, 2003). Nozīmīgu devumu kreativitātes izpētē ir sniedzis Torenss, aprakstot kreativitāti.

Pēc viņa domām, kreativitātei piemīt tādi aspekti kā domāšanas veiklība, oriģinalitāte, papildināšana un elastība (Torrance, 1974). Veiklība raksturo spēju radīt lielu skaitu ideju. Elastība spēj radīt dažādu veidu un kategoriju idejas. Oriģinalitāte ir spēja radīt neparastas idejas, savukārt ar papildināšanu tiek saprasta spēja papildināt, attīstīt idejas.

Kreativitātes personības teorijas. Runājot par kreativitātes personības aspektu, kreatīvai personībai visbiežāk ir raksturīgas tādas īpašības kā neatkarība, autonomija, liela enerģija, atvērtība pieredzei, konformisma trūkums, vēlme nepakļauties vispārējam viedoklim, neatlaidība, pašpietiekamība, kā arī gatavība uzņemties risku un kļūdīties, mest izaicinājumu (Daniels, 1998; Csikszentmihalyi, 1996a). Tāpat kreatīviem indivīdiem ir raksturīga atvērtība pieredzei, pozitīva attieksme pret darbu, pašpārliecinātība (Barron & Harrington, 1981, kā minēts Cropley & Cropley, 2009), zinātkāre, iztēle, spēja konstruktīvi uztvert kritiku, izdarīt pieņemumus, darboties nestrukturētos apstākļos, aizsargāt savas personīgās idejas, spēja rast atšķirību starp to, kas ir, un to, kas varētu būt, spēja rast kārtību haosā, orientēšanās sarežģītās situācijās (Williams, 1980, kā minēts Tunik, 2003). Ļoti nozīmīgs kreativitātes aspekts ir motivācija. Kreatīvai personībai vairāk raksturīga ir iekšējā motivācija jeb vēlme rast aktivitāti sevī pašas aktivitātes dēļ, nevis gūt kādu ārēju labumu, piemēram, vienaudžu atzinību (Amabile, 1996).

Kreativitātes vides teorijas. Ļoti svarīgs kreativitātes aspekts ir vide. Tās ietekme var būt vispārēja, piemēram, ģimenē, organizācijā vai kultūrā pastāvošās vērtības, tradīcijas, kā arī situācijas ietekme, piemēram, brīvība, autonomija, lomu modeļi, citu cilvēku iedrošinājums, kritikas brīvība un inovatīvas darbības atalgošana vai sodīšana, sociālā hierarhija, savstarpējās attiecības, kļūdišanās iespējas. Svarīga ir arī fiziskā vide, proti, vai ir pieejamas laboratorijas, bibliotēkas, kāds ir telpu iekārtojums, darba grupu lielums, ideju radīšanai atvēlētais laiks (Runco, 1996). Vides aspekts ir svarīgs, ne tikai runājot par to, kas ietekmē kreativitāti, bet arī kreatīvā produkta novērtēšanā. Kreatīvajam produktam, lai to varētu saukt par kreatīvu, ir svarīgs apkārtējo novērtējums (Csikszentmihalyi, 1996b).

Kreativitātes produkta teorijas. Ar produktu var saprast gan taustāmus produktus, piemēram, mākslas darbus un mehānismus, gan garīgus produktus, piemēram, idejas, risinājumus un procedūras. Viens no biežāk minētajiem kreatīva produkta kritērijiem ir novitāte, proti, kreativitātei ir jāved pie kaut kā jauna. Tajā pašā laikā produkts nevar būt pārāk atšķirīgs no vispārpieņemtā, pretējā gadījumā sabiedrība to nespēs pieņemt un noraidīs. Radītajam produktam ir jābūt piemērotam, korektam, derīgam un efektīvam, proti, produktam ir jābūt ne tikai inovatīvam, bet arī ir jākalpo tam mērķim, kādam tas ir radīts. Svarīgi kreatīva produkta kritēriji ir arī elegance (produkts ir vienkāršs, loģisks, un tam nav nekā lieka, nevajadzīga), kā arī iespēja vispārināt (proti, kreatīvais produkts ne tikai piedāvā risinājumu tai konkrētajai situācijai, kam tas tika radīts, bet ir piemērojams arī citām situācijām, kā arī noder par pamatu tālākajiem atklājumiem). Balstoties uz šiem kritērijiem, ir iespējams klasificēt kreatīvos produktus, sākot no ierasta produkta, kuru nosaka tikai efektivitāte, līdz inovatīvam produktam, kuru nosaka efektivitāte, novitāte, elegance un iespēja vispārināt (Cropley & Cropley, 2009).

Jaunākās kreativitātes teorijas pievēršas tieši dažādu kreativitātes aspektu savstarpējai mijiedarbībai. Piemēram, Kroplijs piedāvā plašāku un diferencētāku kreativitātes modeli. Pirmkārt, daudz ciešāk tiek aplūkota kreativitātes procesa saistība ar kreativitātes produktu, proti, dažādi procesa posmi tiek saistīti ar dažādiem produkta aspektiem. Tiek arī ieviests jēdziens „subprodukts”. Piemēram, sagatavošanās fāzē subprodukts ir nepieciešamās zināšanas, aktivācijas fāzē – izpratne par problēmu utt. Šajā pieejā tiek izmantots Valasa fāžu modelis, kur sagatavošanās, inkubācijas, insaita un pārbaudes fāzei tiek pievienotas vēl trīs papildu fāzes: aktivācija, komunikācija un apstiprināšana. Runājot par fāzēm, Kroplijs savā modeli līdzšinējiem 4 aspektiem (procesam, personai, produktam, videi) pievieno piekto kreativitātes aspektu jeb fāzi. Visbeidzot, tiek akcentēta problēma kā viens no faktoriem, kas nosaka jaunradi, un tiek pievienots sestais kreativitātes aspekts, proti, problēma jeb risināmais uzdevums, kam ir nepieciešama kreativitāte (Cropley & Cropley, 2009). Plašu skatījumu uz kreativitāti piedāvā arī tā saucamais kreativitātes kā pilnas ekoloģiskas sistēmas modelis (*full ecological system of creativity*) (Isaksen, Puccio & Treffinger, 1993). Šajā modeli tiek aprakstīta kreativitātes intrapersonālo un interpersonālo faktoru mijiedarbība. Intrapersonālie faktori ietver personības īpašības, domāšanu, motivāciju, savukārt interpersonālie faktori – sociālo un fizisko vidi. Vēl viens nozīmīgs daudzdimensiju kreativitātes modelis ir kreativitātes komponentu modelis. Šo modeli veido seši interaktīvi komponenti – diverģentā domāšana un darbība, vispārējās zināšanas, specifiskās zināšanas un prasmes, koncentrēšanās uz uzdevumu un apņemšanās to paveikt, motivācija un atvērtība, tolerance pret neskaidrību. Pirmie trīs ir kognitīvie komponenti, bet pārējie trīs – personības komponenti, un katrs no tiem ietver arī vairākus apakšfaktorus. Visi šie komponenti strādā kopā kā funkcionāla sistēma un tiek aplūkoti arī vides kontekstā trīs dimensijās – individuālajā, lokālajā un globālajā dimensijā. Šīm dimensijām ir dažāda nozīme, gan runājot par kreativitātes attīstību, gan novērtējot kreativitātes produktu (Urban & Jellen, 1995).

Runājot par bērnu kreativitāti, jāatzīst, ka bērnu un piegušo cilvēku kreativitāte būtiski neatšķiras, tomēr vairāki autori min, ka, novērtējot bērna kreativitāti, vairāk uzmanības jāpievērš kreativitātes procesam, oriģinālu ideju ģenerēšanai, nevis pašam produktam un šo ideju novērtēšanai (Tegano, 1986, kā minēts Zachopoulou, Makri, & Pollatou, 2009; Rozman, 2009). Aplūkojot bērna kreatīvo produktu, svarīgi noteikt nevis to, cik tas šķiet jauns un oriģināls apkārtējiem cilvēkiem un kādu ieguldījumu tas sniedz, piemēram, mākslā vai zinātnē, bet gan to, cik tas ir kreatīvs pašam bērnam, aplūkot šo produktu ikdienas kreativitātes kontekstā (Storr, 1991, kā minēts Bournelli & Mountakis, 2008; Hoff, 2005; Russ, 1999). Kreatīvu bērnu personības iezīmes ir ļoti līdzīgas pieaugušo cilvēku personības iezīmēm. Kreatīviem bērniem piemīt introvertums, stūrgalvība, elastīgums, humora izjūta (Heinelt, 1974, kā minēts Cropley & Cropley, 2009), liela atbildības sajūta, viņi orientējas uz panākumiem, tiem raksturīgs nekomformisms jeb mazāka ieinteresētība atstāt labāku iespaidu salīdzinājumā ar vienaudžiem (Neff, 1975, kā minēts Cropley & Cropley, 2009), viņi nebaidās uzņemties risku, ir apzinīgi, zinātkāri, neatkarīgi, nevienam nepakļaujas un dod priekšroku sarežģītu situāciju risināšanai (Davis & Rimm, 1977).

Pirmie dzīves gadi ir ļoti svarīgi kreativitātes attīstībā. Torens (Torrance) ir viens no pirmajiem zinātniekiem, kurš pētīja bērnu diverģento domāšanu un secināja, ka kreativitāte sasniedz savu augstāko punktu pirmsskolas vecumā un strauji samazinās ap sešu gadu vecumu, savukārt pēc ceturtais klases atkal sākas tās pieaugums. Kreativitātes samazināšanās tiek skaidrota ar skolas gaitu uzsākšanu, kad bērns saskaras ar formālu skolas vidi un pielāgojas prasībām, lai iekļautos skolas vidē (Torrance, 1963). Šim viedoklim piekrīt arī citi pētnieki (Raina, 1980, kā minēts Sak & Maker, 2006; Claxton, Pannells & Rhoads, 2005). Pretēji šo autoru uzskatiem pastāv arī viedoklis, ka kreativitāte savu maksimumu sasniedz ceturtajā klasē un pēc tam samazinās (Charles un Runco, 2000). Turpretī citi pētnieki uzskata, ka kreativitāte savu augstāko attīstības punktu sasniedz tieši pusaudžu vecumā un agrīnajā pieaugušo vecumā (Crompton, 2003). Ir acīmredzams, ka, runājot par kreativitātes attīstību cilvēka dzīves laikā, pētnieku uzskati bieži vien ir pretēji, un tas liecina, ka kreativitāte kā pētniecības objekts ir padziļināti jāpēta un ka tā ir aktuāla.

Bērnu un vecāku attiecības kā kreativitātes attīstību ietekmējošs faktors

Apkārtējā vide, kurā bērns darbojas, var veicināt vai bremzēt kreativitāti. Ģimenei ir kritiski svarīga nozīme bērna kreativitātes attīstībā (Dacey, 1989). Runājot par ģimenes ietekmi uz kreativitāti, var izšķirt daudz dažādu faktoru. Tiek uzskatīts, ka bērna kreativitāti ietekmē gan vecāku spējas un intereses (Dewing, Taft, 1973), gan vecāku spēja pielāgoties dažādām pārmaiņām un stresam, kas saistīts ar šīm pārmaiņām (Gardner & Moran, 1990), gan ģimenes sociālekonomiskais statuss, proti, augsts ģimenes sociālekonomiskais statuss pozitīvi korelē ar bērna kreativitāti (Lichtenwalner & Maxwell, 1969, kā minēts Miller & Gerard, 1979).

Atsevišķi pētījumi pievēršas arī ģimenes lieluma, bērnu dzimšanas secības un dzimuma saistībai ar kreativitāti. Runājot par ģimenes lielumu, var secināt, ka nav saistības starp bērnu skaitu ģimenē un kreativitāti vai arī šī saistība nav statistiski nozīmīga, jo kreativitāti daudzējādā ziņā ietekmē nevis ģimenes lielums, bet gan sociālekonomiskais stāvoklis (Dewing & Taft, 1973; Aldous, 1973, kā minēts Miller & Gerard, 1979). Šie pētījuma rezultāti ir būtiski, jo norāda, ka ģimenes lielums tieši neietekmē bērnu un vecāku attiecības un bērnu kreativitāti.

Viedokļi par dzimšanas secības ietekmi uz kreativitāti ir dažādi. Daži pētnieki uzskata, ka šādas saistības nav (Dewing & Taft, 1973, Joesting, 1975, kā minēts Miller & Gerard, 1979). Citi pētnieki ir pretējās domās un atzīst, ka dzimšanas secība ietekmē kreativitāti un pirmiem dzimušiem bērniem vai vienīgiem bērniem ģimenē ir lielāka kreativitāte. Tas tiek skaidrots ar atšķirīgo aprūpi, ko vecāki sniedz bērniem, kuri dzimuši dažādā secībā – pirmie dzimušie bērni parasti saņem lielāku uzmanību un aprūpi (Maxwell, 1969, kā minēts Miller & Gerard, 1979). Nozīme ir arī bērnu gadu atšķirībai un dzimumam, proti, jo lielāka ir brāļu un/vai māsu gadu atšķirība, jo tie ir mazāk kreatīvi. Savukārt dzimumatšķirības kreativitāti neietekmē (ja runa ir par bērniem) (Miller & Gerard, 1979).

Viens no kreativitāti ietekmējošiem faktoriem ir vecāku audzināšanas stils. Pēc Baumrindas (*Baumrind*) domām, pastāv trīs veidu vecāku audzināšanas stili, proti, autoritārais, patvaļīgais un autoritatīvais stils. Vecāki, kuriem ir raksturīgs autoritārais audzināšanas stils, uzskata, ka bērnam viņi ir pilnībā jāklausa, un piekopj hiperkontroli. Patvaļīgo audzināšanas stilu raksturo vecāku uzmanības trūkums pret saviem bērniem. Savukārt autoritatīvais stils ir balstīts uz savstarpēju respektu un cieņu (Baumrind, 1967). Līdzšinējie pētījumi rāda, ka autoritārais audzināšanas stils ir negatīvi ietekmējis bērnu kreativitātes attīstību (Nichols, 1964; Jensen, Kingston, 1986, kā minēts Yeh, 2004; Gardner & Moran, 1990). Ierobežojoša un kontrolējoša vecāku attieksme mazina kreativitāti. Kreatīvi vecāki saviem bērniem parasti ļauj daudz lielāku brīvību un ļauj kļūdīties, jo saprot, ka no savām kļūdām cilvēks daudz mācās (Michael & Dudek, 1991). Svarīgi, lai bērnam tiktu skaidroti ģimenē pieņemtie lēmumi un arī viņam būtu iespējas pieņemt kādus lēmumus (Baldwin, 1949; MacKinnon, 1961, kā minēts Kemple & Nissenberg, 2000). Pētījumā, kur kreatīviem dēliem tika lūgts aprakstīt, kādas bērnībā ir bijušas viņu attiecības ar tēvu, tēvi tika aprakstīti kā personas, kas ļāvuši būt ļoti patstāvīgiem un devuši rīcības brīvību, nav likuši stingri pakļauties disciplīnai, nav bijuši ļoti kritiski un nosodoši (Datta & Parloff, 1967).

Emocionālā tuvība ir būtisks veselīgas attīstības priekšnoteikums un ir raksturīga ciešām emocionālām saitēm attiecībās (Gaia, 2002). Pastāv pretrunīgi viedokļi par emocionālās tuvības saistību ar kreativitāti. No vienas puses, piesaistes teorijas pārstāvji uzskata, ka emocionālā tuvība veicina autonomiju un patstāvību (Bowlby, 1958), savukārt neatkarība un patstāvība ir viena no iezīmēm, kas raksturo kreatīvu personību. Arī veiktie pētījumi norāda, ka emocionālais vēsums vai naidīgums negatīvi korelē ar bērnu kreativitāti (Nichols, 1964; Sheldon, 1968, kā minēts Miller & Gerard, 1979; Datta & Parloff, 1967).

No otras puses, ir pētījumi, kas pauž pretēju viedokli. Makinons (*MacKinnon*) pēc intervijām ar kreatīviem cilvēkiem secina, ka viņi savu bērnību raksturo kā nelaimīgu un disharmonisku (MacKinnon, 1962, kā minēts Miller & Gerard, 1979). Atsevišķos pētījumos tiek secināts, ka koledžas studenti ar augstu kreativitāti raksturo savus vecākus kā noraidošus un jūt lielāku distanci attiecībās ar viņiem, savukārt studenti ar zemāku kreativitāti raksturo tos kā vairāk mīlošus (Siegelman, 1973). Sigelmans skaidro, ka vecāku paustais noraidījums neapzināti var radīt dumpīgumu, kas noved pie daudz neatkarīgākas un patstāvīgākas domāšanas.

Līdzīgu pētījumu ir veicis arī Halpins (*Halpin*), secinot, ka studentiem ar augstu kreativitāti ir emocionāli vēsas mātes (Halpin, 1973, kā minēts Miller & Gerard, 1979). Māšu emocionālais vēsums ir pozitīvi saistīts ar otrās klases bērnu kreativitāti (Orinstein, 1962, kā minēts Miller & Gerard, 1979), kreatīvu bērnu tēvi savus bērnus īsti nepieņem (Silverberg, 1971, kā minēts Miller & Gerard, 1979), šādās ģimenēs raksturīgas biežas nesaskaņas starp ģimenes locekļiem. Alberts (Albert, 1994, kā minēts Chan, 2005) uzskata, ka kreatīvi cilvēki nāk no ģimenēm, kurās ir saspīlētas, netradicionālas attiecības. Atsevišķi autori arī uzskata, ka disharmonija un stress ģimenē ir svarīgs faktors, kas nosaka kreativitāti, tomēr, lai šis stress

nekaitētu ģimenei, ir nepieciešami arī atbalstoši pasākumi (Olszewski-Kubilius, Kulieke, Buescher, 1987, kā minēts Chan, 2005). Iespējams, ka vecāku emocionālais vēsums ļauj ātrāk distancēties un kļūt patstāvīgākam un neatkarīgākam, bet šīs īpašības savukārt ir svarīgi kreativitātes priekšnosacījumi.

Vecāku attieksme pret bērna kreativitāti. Pagājušā gadsimta 60. un 70. gados veiktie pētījumi liecināja, ka vecāki visbiežāk atbalsta un pozitīvi novērtē tādu bērna uzvedību, kurai ir raksturīga konformitāte, paklausība, sociāla piemērotība, bet neatbalsta uzvedību, kurai raksturīga riska uzņemšanās, neatkarība lēmumu pieņemšanā un jautājumu uzdošana (Raina, 1975; Singh, 1987, kā minēts Tennent & Berthelsen, 1997), citiem vārdiem, netiek atbalstītas tieši tādas īpašības, kuras tradicionāli ir raksturīgas kreatīvai personībai. Savukārt pēdējās desmitgadēs veiktie pētījumi (Runco & Johnson, 2002) apgāž šo viedokli, norādot, ka gan vecāki, gan pedagogi atbalsta un uzskata par vēlamu kreatīvu bērnu uzvedību. Marks Runko (*Mark Runco*) un Diāna Džonsone (*Diane Johnson*) skaidro sava pētījuma rezultātus ar to, ka iepriekšējie pētījumi tika veikti Vācijā (Cropley, 1967) un Indijā (Raina, 1975; Singh, 1987), kur, iespējams, tieši pati kultūrvide noteica vecāku attieksmi pret kreativitāti.

Vecāku pārliecinātība par sevi. Pētījumi rāda, ka bērna kreativitātes attīstību var ietekmēt arī vecāku pārliecinātība par sevi. Mātēm, kuras jūtas pārliecinātas par sevi un ir aktīvas un kompetentas savā profesionālajā darbībā, mazāk noraižējušās par savu statusu sabiedrībā (Michel & Dudek, 1991; Miller & Gerard, 1979), būs bērni ar augstākiem kreativitātes rādītājiem. To pašu var teikt arī par tēviem – tēviem, kuriem ir lielāka profesionālā autonomija, ir kreatīvāki bērni (Weisberg & Springer, 1961). Ja vecāki ir sociāli droši un pārliecināti par sevi, iespējams, ka viņu bērniem būs mazāk svarīgi, kādu viedokli par šiem bērniem pauž citi cilvēki, un daudz mazāk būs raksturīga pakļaušanās sociālajam spiedienam, kas mazina kreativitāti.

Augsta snieguma gaidas. Vairāki pētnieki pauž uzskatu, ka kreativitātes attīstību negatīvi ietekmē tas, ja vecāki gaida no bērna augstus rezultātus mācībās, spiež mācīties, izkopt akadēmiskās prasmes, kontrolē un izturas kritiski (Hyson, Hirsh-Pasek, Rescorla, Cone & Martell-Boinske, 1991). Iespējams, tas var radīt ar mācīšanos saistītu trauksmi, zemu pašvērtējumu, kas var negatīvi ietekmēt bērna kreatīvās spējas.

Secinājumi

Plaši un detalizēti analizējot zinātnisko literatūru un pētījumus, raksta autori noteica šādus faktoros, kuri ietekmē bērnu kreativitātes attīstību agrīnā bērnu un vecāku attiecību kontekstā: vecāku audzināšanas stils, emocionālā tuvība, vecāku attieksme pret bērna kreativitāti un augstu sasniegumu gaidas, kā arī pašu vecāku pārliecinātība par sevi un vecāku kultūra.

Pētnieki ir nonākuši pie šādiem secinājumiem: kreativitāti veicinoši faktori ir vecāku pārliecinātība par sevi un vecāku pozitīvā attieksme pret bērnu kreativitāti. Šie faktori ir ļoti būtiski, jo, apkopojot pētījumus, autori ir secinājuši, ka

laika gaitā ir izmainījies uzskats par vecāku attieksmi pret bērnu kreativitāti un parādījies vēl viens faktors – kultūrvide (tam, no kādas kultūrvides nāk vecāki, ir būtiska ietekme uz bērnu kreativitātes attīstību), paverot iespējas turpmākai pētniecībai šajā jomā.

Savukārt kreativitāti kavē tādi faktori kā autoritārs audzināšanas stils un augstas sasnieguma gaidas. Pārsteidzošs un nozīmīgs bija atklājums, ka kreativitāti kavē arī tāds faktors kā emocionālā tuvība starp vecākiem un bērniem. Šī faktora ietekme uz kreativitāti ir pretrunā ar iepriekš aprakstīto piesaistes teoriju (Bowlby, 1958) un ne vien liek izvērtēt piesaistes teorijas uzskatus, bet arī paver jaunus apvāršņus pētniecībai, piemēram, veicot metanalīzes pētījumu.

Apkopojot līdz šim aplūkoto informāciju un secinājumus, raksta autori izvirza pieņēmumu, ka kreativitātes attīstību vecāku un bērnu attiecību kontekstā daudzējādā ziņā ietekmē pozitīva un pieņemoša vecāku attieksme pret bērnu un bērna kreativitāti. Izņēmums ir bērnu un vecāku emocionālās tuvības neskaidrā ietekme uz kreativitātes attīstību. Vērā ņemams faktors izrādījās arī konkrētas kultūras ietekme uz bērna kreativitātes attīstību vecāku un bērnu attiecību kontekstā.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Amabile, T. M. (1996). *Creativity in context*. Boulder: Westview.
- Baldwin, A. (1949). The effects of home environment on nursery school behavior. *Child Development*, 20, 49–61.
- Barron, F. X. (1969). *Creative Person and Creative Process*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Baumrind, D. (1967). Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior. *Genetic Psychology Monographs*, 75, 43–88.
- Bournelli, P. & Mountakis, C. (2008). The development of motor creativity in elementary school children and its retention. *Creativity Research Journal*, 20 (1), 72–80.
- Bowlby, J. (1958). The nature of the child's tie to his mother. *Introduction to Psychoanalysis*, 39, 350–373.
- Bowlby, J. (1978). Attachment theory and its therapeutic implications. *Adolescence Psychiatry*, 6, 5–33.
- Claxton, A. F., Pannells, T. C., & Rhoads, P. A. (2005). Developmental trends in the creativity of school-age children. *Creativity Research Journal*, 17, 327–335.
- Chan, D. W. (2005). Self-perceived creativity, family hardness, and emotional intelligence of Chinese gifted students in Hong Kong. *Journal of Secondary Gifted Education*, 16, 47–56.
- Charles, R. E. & Runco, M. A. (2000). Developmental trends in the evaluative and divergent thinking of children. *Creativity Research Journal*, 13, 417–437.
- Cropley, A. J. (1967). *Creativity*. London: Longmans, Green.
- Cropley, A. J. (2003). *Creativity in Education and Learning: A Guide for Teachers and Educators*. London: Kogan.
- Cropley, A. & Cropley, D. (2009). *Fostering Creativity: a Diagnostic Approach for Higher Education and Organizations*. Cresskill: Hampton Press.

- Csikszentmihalyi, M. (1996a). Personality and creative development. *Creativity Research Journal*, 12, 133–142.
- Csikszentmihalyi, M. (1996b). *Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention*. New York: Harper Collins.
- Dacey, J. S. (1989). Discriminating characteristics of the families of highly creative adolescents. *The Journal of Creative Behavior*, 23, 263–271.
- Daniels, S. (1998). A longitudinal study of creative personality of women. *Creativity Research Journal*, 2, 161–170.
- Datta, L. E. & Parloff, M. B. (1967). On the relevance of autonomy: Parent child relationship and early scientific creativity. *Proceedings of the 75th Annual Convention of the American Psychological Association*, 2, 149–150.
- Davis, G. A. & Rimm, S. (1977). Characteristics of creative gifted children. *Gifted Child Quarterly*, 21, 546–551.
- Dewing, K. & Taft, R. (1973). Some characteristics of the parents of creative twelve year olds. *Journal of Personality*, 41, 71–85.
- Fenney, J. A. (2000). Implications of attachment style for patterns of health and illness. *Child: Care, Health & Development*, 26, 277–288.
- Gaia, A. C. (2000). Understanding Emotional Intimacy: A Review of Conceptualization, Assessment and the Role of Gender. *International Social Science Review*, 3, 151–171.
- Gardner, K. G. & Moran, J. D. (1990). Family adaptability, cohesion and creativity. *Creativity Research Journal*, 3, 281–286.
- Guilford, J. P. (1950). Creativity. *American Psychologist*, 5, 444–454.
- Hoff, E. V. (2005). Imaginary companions, creativity, and self-image in middle childhood. *Creativity Research Journal*, 17, (2 & 3), 167–180.
- Hyson, M. C., Hirsh-Pasek, K., Rescorla, L., Cone, J., & Martell-Boinske, L. (1991). Ingredients of parental pressure in early childhood. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 12, 347–365.
- Isaksen, S. G., Puccio, G. J., & Treffinger, D. J. (1993). An ecological approach to creativity research: Profiling for creative problem solving. *The Journal of Creative Behavior*, 27 (3), 149–170.
- Kesner, J. E. (1997). *Conflict Management in Childrens Play: The Role of Parent Child Attachment*. Annual Conference of the NCFR Fatherhood and Motherhood in a Diverse and Changing World, Arlington.
- Lichtenwalner, J. & Axwell, J. (1969). The Relationship of Birth Order and Socio-economic Status to the Creativity of Preschool Children. *Child Development*, 1969, 40, 1241–1247.
- Meusburger, P. (2009). Milieus of creativity: The role of places, environments and spatial contexts. In: P. Meusburger, J. Funke, & E. Wunder (Eds.) *Milieus of Creativity: An Interdisciplinary Approach to Spatiality of Creativity* (pp. 97–154). Berlin: Springer.
- Michael, M. & Dudek, S. Z. (1991). Mother – child relationships and creativity. *Creativity Research Journal*, 4, 281–286.
- Miller, B. C. & Gerard, D. (1979). Family influences on the development of creativity in children: an integrative review. *The Family Coordinator*.
- Nichols, R. C. (1964). Parental attitudes of mothers of intelligent adolescents and creativity of their children. *Child Development*, 35, 1041–1049.

- Raina, M. K. (1975). Parental perception about ideal child. *Journal of Marriage and the Family*, 37, 229–232.
- Raina, T. N. & Raina, M. K. (1971). Perception of teachereducators in India about the ideal pupil. *Journal of Educational Research*, 64, 303–306.
- Rhodes, M. (1961). An analysis of creativity. *Phi Delta Kappan*, 42, 305–310.
- Rozman, J. C. (2009). Musical creativity in Slovenian elementary schools. *Educational Research*, 51 (1), 61–76.
- Runco, M. A. (2003). *Critical creative processes*. Cresskill: Hampton.
- Runco, M. A. (1996). Divergent thinking, creativity and giftednes. *Gifted Child Quaterly*, 37, 16–22.
- Runco, M. A., Johnson, D. J., & Bear, P. K. (1993). Parents' and teachers' implicit theories of children's creativity. *Child Study Journal*, 23, 91–113.
- Runco, M. & Johson, D. (2002). Parents' and Teachers' Implicit Theories of Children's Creativity: A Cross-Cultural Perspective. *Creativity Research Journal*, 14, 427–438.
- Russ, S. W. (1999). Emotion/Affect. In: Runco, M. A. and Pritzker, S. R (Eds.), *Encyclopedia of Creativity*. Vol. 1 (pp. 659–669). San Diego; London: Academic Press.
- Sak, U. & Maker, C. J. (2006). Developmental variations in children's creative mathematical thinking as a function of schooling, age and knowledge. *Creativity Research Journal*, 18, 279–291.
- Siegelman, M. (1973). Parent behavior correlates of personality traits related to creativity in sons and daughters. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 40, 43–47.
- Simonton, D. K. (1988). *Scientific Genius: a Psychology of Science*. New York: Cambridge University Press.
- Tennent, L. & Berthelsen, D. (1997). Creativity: What Does it Mean in the Family Context? *Journal of Australian Research in Early Childhood Education*, 1, 91–104.
- Torrance, E. P. (1963). Adventuring in creativity. *Childhood Education*, 40, 79.
- Torrance, E. P. (1974). *Torrance Tests of Creative Thinking*. Bensenville: Scholastic Testing Service.
- Tunik, E. E. (2003). *Modificirovaniji kreativniji testi Viljamsa*. Sankt Peterburg: Rech [Modificētie Viljamsa kreativitātes testi].
- Urban, K. K. & Jellen, H. G. (1995). *Test for creative thinking – drawing production (TCT-DP)*. Frankfurt/M: Pearson Assessment & Information.
- Yeh, Y. C. (2004). The Interactive Influences of Three Ecological Systems on R & D Employees' Technological Creativity. *Creativity Research Journal*, 16, 11–25.
- Wallas, G. (1926). *The Art of Thought*. New York: Harcourt Brace.
- Weisberg, P. S. & Springer, K. J. (1961). Environmental factors in creative function. *Archives of General Psychiatry*, 5, 554–564.
- Wood, J. J., Emmerson, N. A., & Cowan, P. A. (2004). In early attachment security carried forward into relationships with preschool peers. *British Journal of Developmental Psychology*, 22, 245–253.
- Wood, B. L., Klebba, K. B., & Miller, B. D. (2000). Evolving the Biobehavioral Family Model: the Fit of Attachment. *Family Process*, 39, 319–344.
- Zachopoulou, E., Makri, A. & Pollatou, E. (2009). Evaluation of children's creativity: psychometric properties of Torrance's "Thinking Creatively in Action and Movement" test. *Early Child Development and Care*, 179 (3), 317–328.

Summary

There are long-drawn researchers' interests about the family's role in children's creativity development. However there were not only contradictions, but also a disunited understanding about how a child's (children's) and parent relationship affects development of creativity in former research. The aim of this theoretical overview is to sum up research which has been done so far about how child's and parent relationship affects development of creativity. As well to eliminate factors which facilitate and obstruct the development of creativity in child's and parents' relationship. The authors of the article found out the factors which affect development of creativity in children in relation to early child – parent relationship: parenting style, emotional intimacy, parents' attitude about child's creativity and high achievement expectation, as well as parents' self-esteem by analyzing and a wide range of literature and research.

Keywords: *creativity, parent-child relationship, creativity development.*

Kolektīvās vainas izjūtas ietekme uz prosociālo uzvedību

The Impact of Collective Guilt on Prosocial Behavior

Inna Ferdmane, Ivars Austers

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: inna.ferdmane@lu.lv

Pētījuma mērķis bija noskaidrot, vai kolektīvā vaina sekmē prosociālo uzvedību. Eksperimentā piedalījās 60 medicīnas programmu studenti (43 sievietes un 17 vīrieši) vecumā no 20 līdz 28 gadiem. Eksperimentā tika izmantotas šādas metodes: datorizētā un modificētā spēle „Cietumnieka dilemma”, identifikācijas ar grupu un kolektīvās vainas manipulācijas. Identifikācijas mērīšanai tika lietota „Iekšgrupas identitātes aptauja” (Cadinu & Reggiori, 2002). Kolektīvās vainas mērīšanai tika izmantota „Kolektīvās vainas skala” (Branscombe, Slugoski, & Kappen, 2004). Pētījuma gaitā apstiprinājās hipotēze, ka kolektīvā vaina sekmē prosociālo uzvedību. Dalībnieki ar lielāku kolektīvo vainu bija tendēti biežāk izvēlēties sadarbības stratēģiju. Netika pierādīts, ka identifikācija ar iekšgrupu samazina kolektīvo vainu un līdz ar to arī prosociālo uzvedību. Raksta noslēgumā tiek apspriests, kā eksperimenta rezultāti var izskaidrot starpgrupu uzvedību sabiedrībā.

Atslēgvārdi: kolektīvā vaina, identifikācija ar iekšgrupu, prosociālā uzvedība, sadarbība, sociālās identitātes teorija.

Divdesmit pirmais gadsimts – vai tas ir laiks atzīt kļūdas vai laiks iet tālāk un domāt par nākotni? Katrai nācijai ir piemēri ar notikumiem, par kuriem cilvēki izjūt lepnumu un godu, tai pašā laikā ir notikumi, par kuriem pat pēc ilgāka laika ir grūti runāt. Cilvēki var dažādi reaģēt uz pagātnes notikumiem – Vācija joprojām turpina sniegt finansiālo palīdzību Izraēlai, īsteno izglītošanas programmas par holokaustu, savukārt Austrālijā joprojām notiek diskusijas par to, vai valdībai būtu jāatvainojas vēsturiskajiem pamatiedzīvotājiem par politiku, kas tikusi īstenota pret šo iedzīvotāju grupu. Šo sarakstu var turpināt, bet, no sociālās psiholoģijas viedokļa raugoties, kopīgs kodols šiem piemēriem ir viens – kolektīvā vaina.

Vai mēs spējam izjust ne tikai individuālo vainu? Mēs no bērnības piedzīvojam vainas izjūtu individuālā līmenī – jūtam vainu par neizdarīto mājasdarbu, par nenomazgātiem traukiem utt. Individuālā vainas izjūta ir nepatīkams pārdzīvojums un sevis nosodišana, kas saistīta ar izjūtu par to, ka ir pārkāpta kāda sociālā norma (Barker, 2003). Vainas pārdzīvošanas pamatā ir „nepareiza” rīcība, kas ir pretrunā ar sociālām un morālām normām. Parasti vainas izjūta ir tieši saistīta ar pārkāpumu apzināšanu vai savu uzskatu un pārliecību nodevību.

Turklāt vainas pārdzīvojums var būt saistīts ar noteiktu bezatbildīgu rīcību vai arī gluži pretēji – ar bezdarbību (O'Connor, Berry, Weiss, Bush, & Sampson, 1997). Vainas izjūta stimulē domāšanas procesus, lai atrastu labāku risinājumu problēmai, kas radusies. Tā rodas situācijās, kuras ir saistītas ar personīgo atbildību. Vainas izjūta ir saistīta ar cilvēka sevis paša nosodišanu, nevis ar citu cilvēku attieksmi (Baumeister, Stillwell, & Heatherton, 1994).

Ko darīt tad, kad cilvēks pats nejūt personīgo atbildību par nodarīto – vai vaina uzreiz tiek noliegta? Tik vienkārši tas nav. No sociālās identitātes teorijas viedokļa raugoties (Tajfel, 1981), iekšgrupas darbību izraisītās emocionālās reakcijas ir saistītas ar to, kā cilvēks sevi saista ar iekšgrupu. Grupas dalībniekiem emocionālās reakcijas ir iespējamās tad, kad cilvēki kategorizēti kā grupas dalībnieki. Ja grupa uzvedas amorāli un cilvēks ar šo grupu identificējas, personīgais „Es” tiek saistīts ar grupas nodarījumu. Vēlme pozitīvi domāt par savu grupu bieži saistīta ar grupas attaisnošanas stratēģijām. Savukārt, ja tas nav iespējams, cilvēki var izjust spēcīgu kolektīvo vainu, jo iekšgrupas pagātnes darbības apdraud tagadnes morāles standartus. Cilvēkiem var būt grūti izvairīties no sevis saistīšanas ar noteiktu grupu un neiespējami noliegt kolektīvo atbildību, līdz ar to cilvēki var mēģināt retrospektīvi domās un komunikācijā minimizēt kaitējumu. Ja arī tāda stratēģija nenostrādā, cilvēki sāk izjust kolektīvo vainu (Branscombe & Doosje, 2004). Kategorizācija (cilvēku pieskaitīšana noteiktai grupai) vienmēr ir kontekstuāla, cilvēks ir motivēts saglabāt pozitīvu paštēlu, tāpēc, piemēram, vienā brīdī cilvēkam var būt izdevīgāk sevi pieskaitīt kādai etniskai grupai, savukārt citā kontekstā cilvēkam var būt izdevīgi sevi identificēt, balstoties uz izglītības līmeni. Ir svarīgi ņemt vērā laika aspektu – lai gan tagadnē grupas dalībnieki nav iesaistīti vēsturiskā ļaunumu nodarīšanā, taču, pamatojoties uz saistību ar vainīgajiem pagātnē, cilvēki var gaidīt no pārējiem grupas dalībniekiem kolektīvo vainu (Wohl & Branscombe, 2005).

Kad un kā var veidoties kolektīvā vaina? „Kolektīvā vaina – vaina, kas rodas, kad cilvēks kategorizē sevi kā piederīgu grupai, kas ir nodarījušas ļaunumu kādai citai grupai, un šī rīcība nav leģitīma” (Doosje, Branscombe, Spears, & Manstead, 2006, 326). Tā var rasties dažādu notikumu iespaidā: cilvēki potenciāli var izjust kolektīvo vainu par tagadnes netaisnībām, kuras viņi paši nav darījuši, bet to rezultātā turpina saņemt kādus labumus (Schmitt, Branscombe, & Brehm, 2004). Tā, piemēram, vīrieši var izjust kolektīvo vainu par privilēģijām, kuras joprojām pastāv kā vēsturisko dzimumlomu sadalījuma rezultāts. Kolektīvā vaina var rasties no noteiktām darbībām, no specifisku darbību sērijām vai arī no vesela vēstures perioda un veselas netaisnības sistēmas (Branscombe, Slugoski, & Kappen, 2004). Individuālā līmenī vainas izjūta biežāk rodas starp tuviem cilvēkiem nekā starp svešiem (Baumeister, Stillwell, & Heatherton, 1994), savukārt kolektīvā vaina var izpausties arī starp nepazīstamiem cilvēkiem un grupām. Kopumā var runāt par četriem svarīgiem procesiem, kas rada kolektīvo vainu (Wohl, Branscombe, & Klar, 2006): (1) cilvēki paškategorizējas kā grupas, kas nodarījusi ļaunumu, dalībnieki; (2) grupas dalībnieki uzņemas grupas atbildību par darbībām, kuru rezultātā ir nodarīts ļaunums citai grupai; (3) grupas dalībnieki atzīst, ka grupas darbības nebija leģitīmas; (4) kolektīvās vainas izteiktība

ir atkarīga no tā, cik grūti un dārgi nodarījumu labot. Izskaidrosim šos četrus mehānismus pēc kārtas.

Pamatojoties uz paškategorizācijas teoriju, tie cilvēki, kas ir kategorizēti kā iekšgrupai piederīgi, būs tie, kuri pelnījuši labāku izturēšanos, savukārt tie, kas ir kategorizēti kā ārgrupai piederīgi, ir pelnījuši sliktāku izturēšanos (Turner, Hogg, Oakes, Reicher, & Wetherell, 1987). Ja cilvēks neidentificē sevi kā grupas dalībnieku, nav īsta pamata, lai rastos emocijas pret šo grupu. No sociālās identitātes teorijas perspektīvas raugoties, pieaugot grupas nozīmībai, pieaug arī iespējamība, ka indivīds jutīs emocijas, kas saistītas ar piederību grupai. Tā kā mūsu identitātes ir atvasinātas no mūsu piederības izjūtas sociālām grupām, grupas sasniegumi un zaudējumi var būt konstruēti kā mūsu personīgi sasniegumi un zaudējumi.

Cilvēki aizsargā iekšgrupas tēlu: iekšgrupas dalībnieki var minimizēt vai noliegt savas grupas atbildību par nodarīto vai atzīt to par leģitīmu (Wohl, Branscombe, & Klar, 2006). Lai rastos kolektīvā vaina, iekšgrupas dalībniekam ir jāuzņemas atbildība par savu grupu. Iespējami trīs veidi, kā izvairīties no atbildības: (1) fokusēties uz upuru ciešanām, nevis uz iekšgrupas netaisnīgu darbību; (2) nelaimēs vainot ārgrupu (pašus upurus); (3) uzvelt vainu par nodarīto deviantiem iekšgrupas dalībniekiem.

Pat tad, kad no atbildības nevar izvairīties, kolektīvā vaina var tikt samazināta, padarot ļaunumu par leģitīmu. Tās tika pierādīts pētījumā, kur Kanādas ebreju dalībnieki pēc holokausta atgādināšanas izjuta mazāku kolektīvo vainu pret palestīniešiem nekā pirms tam (Wohl & Branscombe, 2008). Ir atklāts, ka pēc holokausta atgādināšanas dalībnieki uzskatīja, ka palestīnieši ir lielākā mērā vainīgi, kā arī bija mazāk gatavi piedot. Pēc atgādināšanas pētījuma dalībnieki uzskatīja, ka starp palestīniešiem un ebrejiem ir maz līdzību. Ja grupa uztver sevi kā citas grupas diskriminācijas upuri, tā vairāk attaisno savas iekšgrupas naidīgumu pret citu grupu.

Gatavība sniegt palīdzību, lai samazinātu kolektīvo vainu, ir saistīta ar palīdzības „sarežģītību” (Schmitt, Miller, Branscombe, & Brehm, 2008). Kad vainas labošana ir viegli sasniedzama, kolektīvā vaina ir samērā neliela. Pieaugot sarežģītībai, vainas intensitāte arī pieaug secīgi, nepieciešams vairāk motivācijas, lai izlabotu situāciju. Tajā pašā laikā, ja šī sarežģītība pārsniedz svarīgumu un motivāciju to izdarīt, tas noved pie vainas samazināšanas.

Kā tikt galā ar kolektīvo vainu? Tā kā kolektīvā vaina saistīta ar nepatīkamām emocijām, cilvēki ir motivēti izvairīties no tās un novērtēt situāciju tā, lai aizsargātu iekšgrupas identitāti (Branscombe & Doosje, 2004). Pastāv vairākas stratēģijas, kā cilvēki tiek galā ar negatīvo informāciju par iekšgrupu – cilvēki var mēģināt attaisnot iekšgrupas darbības, rezultāts tiks interpretēts kā leģitīms. Tā, piemēram, Otrajā pasaules karā amerikāņu aviācija bombardēja japāņu pilsetas un attaisnojās ar to, ka gribēja ātrāk pabeigt karu, tāpēc atgādinājums par šiem notikumiem mūsdienās maz ietekmēs kolektīvās vainas rašanos.

Kopumā var izšķirt četras galvenās stratēģijas, ko cilvēki izmanto, kad tiek saņemta negatīva informācija par iekšgrupu (Wohl, Branscombe, & Klar, 2006):

(1) grupas dalībnieki var darīt visu, lai saglabātu savas privilēģijas, un atbalstīt diskriminējošu politiku; (2) noliegt ļaunuma un priekšrocību saistību – grupas dalībnieki var vainot upuru grupu, atzīt, ka abas puses ir vainīgas, meklēt citus atbildības faktorus; (3) minimizēt zaudējumus – grupas dalībnieki var meklēt iespēju izlabot zaudējumus mūsdienās, nevis domāt par ļaunumu, kas noticis pagātnē; (4) labot nodarīto – grupas dalībnieki var atzīt ļaunumu un meklēt iespēju to labot.

No sociālās identitātes teorijas viedokļa raugoties, jo nozīmīgāka ir grupas identitāte, jo lielāka varbūtība, ka cilvēks pārdzīvos emocijas par grupas nodarīto. Šī saistība pastāv, kad tiek runāts par pozitīvām emocijām, kā prieks un laime, bet pretēja saistība ir novērojama negatīvu emociju, tostarp arī vainas gadījumā (Doosje, Branscombe, Spears, & Manstead, 1998). Dosje un kolēģi (Doosje, Branscombe, Spears, & Manstead, 1998) apgalvo, ka, pamatojoties uz sociālās identitātes teoriju, cilvēki ar augstu identifikācijas pakāpi ir vairāk motivēti saglabāt pozitīvu sociālo identitāti un tāpēc meklēs iespēju noliegt, ka grupas uzvedība bija nepareiza. Tajā pašā laikā ir pētījumi, kuri pierāda pretējo – cilvēki ar augstu identifikācijas pakāpi izjūt vairāk kolektīvo vainu, ja informācijas avots par pārkāpumu ir pati iekšgrupa (Doosje, Branscombe, Spears, & Manstead, 2006). Interesants pētījums ir ticis veikts ar holandiešu dalībniekiem, kuriem bija jālasa trīs stāsti par Indonēzijas kolonizāciju. Kad stāsts bija pozitīvs, dalībnieki gan ar augstu, gan ar zemu identifikāciju neizjuta kolektīvo vainu. Kad stāsts bija negatīvs, abās grupās tika novērota kolektīvā vaina. Savukārt, kad informācija par iekšgrupas darbībām bija ambivalenta, cilvēki ar zemu identifikāciju izjuta vairāk kolektīvo vainu nekā cilvēki ar augstu identifikāciju. Šajos ambivalentos apstākļos cilvēki ar zemu identifikāciju arī vairāk atbalstīja kaitējuma atlīdzināšanu. Cits pētījums par šo tēmu ir veikts Ziemeļīrijā, kur protestantu dalībnieki lasīja trīs stāstus par to, kas protestantu darbības rezultātā noticis ar katoļiem – stāstiem bija pozitīvs, negatīvs un ambivalents iznākums (Branscombe & Doosje, 2004). Līdzīgi kā Dosjes un kolēģu (Doosje, Branscombe, Spears, & Manstead, 1998) atklājumos, arī šajā gadījumā tika pierādīts, ka dalībniekiem ar augstu identifikāciju ir mazāka kolektīvā vaina un vēlme atvainoties nekā dalībniekiem ar zemu identifikāciju.

Vai kolektīvā vaina vienmēr sekmē prosociālo uzvedību? Daži zinātnieki apgalvo, ka kolektīvā līmenī veiktā labošanas stratēģija kļūst mazāk acīmredzama, ja tajā pašā laikā kolektīvā vaina spēlē svarīgu lomu jauno sociālo attiecību veidošanā, jo tas nav jautājums tikai par pagātni, bet arī par tagadni un nākotni (Doosje, Branscombe, Spears, & Manstead, 2004). Tādas labošanas stratēģijas kā publiskā atvainošanās var palīdzēt atvieglot šīs izjūtas, bet tajā pašā laikā var arī novest pie lielākas kolektīvās vainas. Vaina pilda svarīgu sociālo funkciju – kā signāls tam, ka attiecības ar citu individu vai grupu nav kārtībā un ir vajadzīgas darbības, lai tās uzlabotu (Baumeister, Stillwell, & Heatherton, 1994). Pētījumi atklāj, ka vaina sekmē motivāciju labot attiecības vai atvainoties par nodarīto (Tangney & Fischer, 1995). Pamatojoties uz šiem atklājumiem, var gaidīt, ka kolektīvā vaina sekmē motivāciju izlabot kaitējumu, kuru iekšgrupu nodarīja ārgrupas dalībniekiem (Doosje, Branscombe, Spears, & Manstead, 1998). Gan

cilvēki ar augstu, gan ar zemu identifikāciju pēc vainas atzīšanas iesaka sniegt finansiālu palīdzību upuru ārgrupai. Piemēram, ir atklāts, ka holandieši ar augstu identifikāciju izjūt lielāku kolektīvo vainu, ja viņi tic, ka karaliene ir lūgusi piedošānu Indonēzijai, nekā ja tā nav bijis, jo atvainošanās ietver sevī publisku vainas atzīšanu. Cilvēkiem, kuriem ir augsta identifikācijas pakāpe ar iekšgrupu, būs lielāka vaina pēc publiskas kļūdu atzīšanas un atvainošanās nekā pēc finansiālās kompensācijas (Doosje, Branscombe, Spears, & Manstead, 2006).

Kopumā pētījumi parāda, ka kolektīvā vaina ir mediators starp uztverto netaisnīgumu un sociālo politiku, kas samazina netaisnīgumu (Branscombe & Doosje, 2004). Svims un Millers (Swim & Miller, 1999) atklāja, ka Eiropas izcelsmes amerikāņu vaina ir mediators starp savu privilēģiju atzīšanu un sadarbību ar mazāk privilēģētām grupām. Viņi arī demonstrēja, ka kolektīvā vaina sekmē atbalstu sociālajai politikai, kas samazina diskriminējošu netaisnību. Pētījumos ir atklāts, ka kopumā kolektīvā vaina veicina izdarītā kaitējuma atlīdzināšanu (Branscombe, Doosje, & McGarty, 2002). Tajā pašā laikā cilvēki ar zemāku identifikācijas līmeni izjūt lielāku vainu un vairāk gatavi atbalstīt kompensācijas. Savukārt cilvēki ar augstāku identifikācijas līmeni pretojas atlīdzināšanai, līdz ar to uztver kaitējuma atlīdzināšanas izmaksas kā lielākas un izjūt mazāk kolektīvo vainu (Schmitt, Branscombe, & Brehm, 2004).

Apkopojot teorijas par kolektīvās vainas izjūtas izcelsmi un prosociālās uzvedības skaidrojumiem, var izvirzīt hipotēzi, ka kolektīvā vaina sekmē prosociālo uzvedību. Respektīvi, cilvēki ar izteiktāku kolektīvo vainu būs vairāk tendēti uzvesties prosociāli. Cilvēki ar augstāku identifikāciju ar iekšgrupu būs mazāk pakļauti kolektīvai vainai un līdz ar to retāk izvēlēsies prosociālu uzvedību atšķirībā no cilvēkiem ar zemāku identifikāciju. Tās nozīmē, ka identifikācija ar iekšgrupu ir faktors, kas ietekmē kolektīvās vainas izteiktību un rezultātā prosociālo uzvedību. Manipulējot ar vainu, var paaugstināt iespēju, ka cilvēks mēģinās atbrīvoties no šīs izjūtas, palīdzot otram.

Metode

Tika veikts divu faktoru starpgrupu eksperiments (identifikācija ar iekšgrupu: augsta/zema \times kolektīvā vaina: augsta/zema). Viss eksperiments notika datorizēti. Identifikācija ar iekšgrupu (augsta/zema) tika manipulēta ar populāru ārstu attēliem un nelieliem komentāriem par viņu atklājumiem. Kolektīvā vaina (augsta/zema) tika manipulēta, lasot negatīvus vai neitrālus rakstus par ārstu darbībām. Respondenti aizpildīja divas aptaujas, lai noskaidrotu identifikācijas un kolektīvās vainas izteiktību. Prosociālā uzvedība (atkarīgais mainīgais) tika mērīta ar modificētas cietumnieku dilemmas palīdzību.

Pētījuma dalībnieki

Eksperimentā piedalījās 60 abu dzimumu medicīnas programmu studenti vecumā no 20 līdz 28 gadiem. Dzimumu sadalījums: 17 vīrieši un 43 sievietes (3 grupās 4 vīrieši un 11 sievietes un 1 grupā 5 vīrieši un 10 sievietes). Dalībnieku vidējais vecums bija 23,4 gadi. Izlozes veidā tika izveidotas četras grupas, katrā grupā bija 15 dalībnieku.

Instrumentārijs

Eksperimentā tika izmantotas šādas metodes: identifikācijas manipulācija (populāru ārstu attēli ar īsiem aprakstiem par viņu atklājumiem), identifikācijas ar iekšgrupu apgalvojumi (identifikācijas mērīšanai), kolektīvās vainas izjūtas manipulācija (negatīvi stāsti par ārstu kļūdām), kolektīvās vainas izjūtas apgalvojumi (kolektīvās vainas izjūtas mērīšanai) un datorizētā spēle „Cietumnieku dilemma” atkarīgā mainīgā mērīšanai (Batson & Ahmad, 2001).

Vispirms tika manipulēts ar identifikācijas (ar iekšgrupu) izteiktību. Pētījuma sākumā daļai respondentu tika parādīti attēli ar slaveniem ārstiem, kuri ir sekmējuši medicīnas attīstību, un blakus attēliem bija rakstīts, ko tieši viņi ir paveikuši (piem., 2003. gadā Pols Lauterbērs un Pīters Mensfilds saņēma Nobela prēmiju par magnētiskās rezonanses tomogrāfijas izgudrošanu). Tādā veidā tika aktualizēta identifikācija ar ārstu grupu. Otrai dalībnieku grupai nebija attēlu, līdz ar to identifikācija ar ārstu grupu netika aktualizēta. Par kolektīvās vainas manipulāciju kalpoja dažādi raksti par ārstu kļūdām, statistika, cik bieži ārsti kļūdās un ka šo kļūdu dēļ daudzi pacienti mirst. Puse dalībnieku saņēma negatīvu informāciju par ārstu kļūdām, otrai dalībnieku pusei stāstījums bija neitrāls, tajā bija informācija par slimībām u. tml.

Identifikācijas mērīšanai tika izmantoti pieci apgalvojumi no „Iekšgrupas identitātes aptaujas” (*Ingroup identity measure*, Cadinu & Reggiori, 2002), kuri bija precizēti atbilstoši grupas specifikai (piemēram, „Esmu lepns par to, ka esmu medicīnas students”). Oriģinālā versijā Kronbaha alfa ir 0,81. Lai novērtētu kolektīvās vainas lielumu, tika izmantoti trīs kolektīvās vainas apgalvojumi (*Collective guilt scale*, Branscombe, Slugoski, & Kappen, 2004). Jautājumi tika precizēti grupas specifikai (piemēram, „Es nožēloju to, ko pagātnē ir izdarījuši mediķi”). Oriģinālā versijā Kronbaha alfa ir 0,79. Abu aptauju adaptācija tika realizēta šajā pētījumā. Lai novērtētu prosociālo uzvedību, tika izmantota modificēta spēle „Cietumnieku dilemma”. Ir divi veidi, kā atrisināt šo dilemmu – var rūpēties tikai par savu labklājību un tad izvēlēties egoistisko variantu vai orientēties uz sadarbību un rūpēties arī par otru cilvēku. Spēles laikā ir jāizdara piecas izvēles, respektīvi, maksimālais sadarbības izvēļu skaits ir pieci.

Procedūra

Vispirms tika veikts pilotpētījums, kurā piedalījās astoņi dalībnieki, tika noskaidroti un precizēti medicīniskie jēdzieni, formulējumi, lai informācija būtu skaidra un precīza. Eksperiments hipotēžu pārbaudei tika veikts universitātes auditorijās frontāli, 9–10 dalībniekiem vienlaikus. Katrs dalībnieks sēdēja pie sava datora. Eksperimentam netika noteikti laika ierobežojumi. Spēles sākumā tika pateikts, ka šajā spēlē piedalās studenti un dators nejauši izvēlas partneri (reāli nekāda partnera nebija). Datorprogramma bija izveidota tā, ka vispirms katrs dalībnieks ievadīja informāciju par sevi (dzimumu un vecumu) un pēc tam lasīja tālāko instrukciju. Kā jau minēts, eksperiments bija veidots, izmantojot divu faktoru starpgrupu dizainu, tāpēc turpmākais apraksts attiecas uz četrām iespējamām faktoru kombinācijām. Vispirms puse dalībnieku lasīja informāciju

par slavenu ārstu atklājumiem (pusei nebija nekādas informācijas), tad visi aizpildīja identifikācijas mērījumu, pēc tam visi dalībnieki spēlēja „Cietumnieku dilemmas” pirmo kārtu un puse dalībnieku lasīja informāciju par ārstu kļūdām (puse lasīja neitrālu informāciju par medicīnu), tad visi aizpildīja kolektīvās vainas mērījuma skalu un beigās spēlēja spēles otro kārtu. Kontroles nodrošināšanai process tika veikts vienādos apstākļos un vienādā kārtībā. Katram dalībniekam gan aptaujas, gan arī spēle tika piedāvātas latviešu valodā. Katrai grupai, kad tika pabeigts eksperiments, tika organizēta saruna, kad tika izskaidrota eksperimenta būtība, kā arī atbildēts uz dalībnieku jautājumiem.

Rezultāti

Eksperimentālo manipulāciju pārbaudes veikšanai no sākuma tika aprēķināti indeksa mainīgie lielumi (indivīda līmeņa aritmētiskie vidējie no jautājumiem, kas mēra attiecīgo konstruktus) identifikācijas un kolektīvās vainas izjūtas mērījumiem (sk. 1. un 2. tab.). Identifikācijas mērījumam Kronbaha alfa bija 0,61, savukārt kolektīvās vainas mērījumam 0,71. Identifikācijas mērījumam vienfaktora dispersiju analīze parādīja, ka pastāv atšķirības identifikācijas mērījumā starp grupām ($F(3,56) = 12,84, p = 0,001$). Veicot *post-hoc* analīzi ar *Tukey* testu, tika noskaidrots, ka abās grupās, kur bija identifikācijas manipulācija, bija lielāka identifikācija ar iekšgrupu (sk. 1. tab., lai iepazītos ar detalizētiem rezultātiem).

1. tabula

Eksperimentālo grupu identifikācijas mērījuma aprakstošās statistikas rādītāji (iekavās SD)

		Kolektīvās vainas manipulācija	
		Augsta kolektīvā vaina	Zema kolektīvā vaina
Identifikācijas manipulācija	Augsta identifikācija ar iekšgrupu	$M = 4,22^a (0,47)$	$M = 4,11^a (0,36)$
	Zema identifikācija ar iekšgrupu	$M = 3,40^b (0,46)$	$M = 3,56^b (0,45)$

Piezīme.

^{a, b} Starpgrupu *post-hoc* salīdzinājumi, *Tukey* tests, atšķirības starp grupām, kam nav vienādi indeksa burti, $p < 0,05$.

Lai noskaidrotu, vai pastāv atšķirības starp grupām kolektīvās vainas izjūtā, tika veikta vienfaktora dispersiju analīze. Kopumā dispersijas analīze parāda, ka pastāv nozīmīgas atšķirības kolektīvās vainas izjūta mērījumā: $F(3,56) = 16,73, p = 0,001$. Detalizētus rezultātus var redzēt 2. tabulā. Veicot *post-hoc* analīzi ar *Tukey* testu, tika noskaidrots, ka starp grupām pastāv nozīmīgas atšķirības vainas izjūtas mērījumā – abas grupas, kur bija kolektīvās manipulācijas, tiek novērota lielāka kolektīvā vaina nekā grupās, kurās netika veikta tāda manipulācija. Turklāt grupai ar zemu identifikāciju šī manipulācija izrādījās efektīvāka nekā grupai ar augstu identifikāciju.

2. tabula

**Eksperimentālo grupu kolektīvās vainas mērījuma aprakstošās statistikas rādītāji
(iekavās SD)**

		Kolektīvās vainas manipulācija	
		Augsta kolektīvā vaina	Zema kolektīvā vaina
Identifikācijas manipulācija	Augsta identifikācija ar iekšgrupu	$M = 2,82^c (0,97)$	$M = 2,13^a (0,43)$
	Zema identifikācija ar iekšgrupu	$M = 3,56^b (0,53)$	$M = 2,09^a (0,54)$

Piezīme.

^{a, b} Starpgrupu *post-hoc* salīdzinājumi, *Tukey* tests, atšķirības starp grupām, kam nav vienādi indeksa burti, $p < 0,05$.

Eksperimenta rezultāti ir apkopoti 3. tabulā. Lai pārbaudītu, vai kolektīvā vainas izjūta un identifikācijas pakāpe ar grupu ietekmē izvēles „Cietumnieku dilemmas” spēles laikā (atkarīgais mainīgais), tika izmantota faktoriālā dispersiju analīze ar šādu modeli: 2 (identifikācija ar iekšgrupu: zema/augsta) \times 2 (kolektīvā vaina: zema/augsta) \times 2 (spēles kārta) ar atkārtotiem (iekšgrupas) mērījumiem pēdējam faktoram. Statistiski nozīmīga ietekme uz izvēli bija spēles kārtai: $F(1,56) = 66,45$, $p = 0,001$, kas norāda uz dalībnieku tendenci lielākoties izvēlēties sadarbības stratēģiju otrās spēles kārtas laikā. Svarīgi, ka bija novērojama statistiski nozīmīga spēles un kolektīvās vainas izjūtas faktora mijiedarbība ($F(1,56) = 22,16$, $p = 0,001$), kas liecina, ka pirms kolektīvās vainas manipulācijas starp grupām nebija novērojamas atšķirības, bet pēc vainas

3. tabula

1. un 2. spēles rezultāti atkarībā no identifikācijas ar iekšgrupu un kolektīvās vainas līmeņa (iekavās SD)

		Kolektīvās vainas manipulācija	
		Augsta kolektīvā vaina	Zema kolektīvā vaina
Identifikācijas manipulācija	Augsta identifikācija ar iekšgrupu	$M = 2,27^{*a} (1,22)$ $M = 4,07^{*b,c} (0,96)$	$M = 2,73^a (0,80)$ $M = 3,2^c (1,21)$
	Zema identifikācija ar iekšgrupu	$M = 2,47^{*a} (1,19)$ $M = 4,4^{*b} (0,97)$	$M = 2,63^a (1,13)$ $M = 3,07^c (1,03)$

Piezīmes. Par katru sadarbības izvēli tika piešķirts viens punkts, maksimāli pieci punkti.

Kursīvs – 1. spēles rezultāti.

Treknraksts – 2. spēles rezultāti.

^{a, b, c} Starpgrupu *post-hoc* salīdzinājumi (1. un 2. spēlē).

Statistiski nozīmīgas atšķirības ir novērojamas, ja salīdzināmajā pāri nav vienādi burtu indeksi, $p < 0,05$.

* Iekšgrupas salīdzinājumi starp spēļu kārtām, $p < 0,05$.

inducēšanas eksperimenta dalībnieki biežāk izvēlējās sadarbības stratēģiju „Cietumnieku dilemmā”. Vainas manipulācija viena pati kā faktors neietekmēja spēles izvēles ($F(1,56) = 3,11$, n. s.), tāpat arī identifikācijas pakāpes manipulācijai vienai pašai nebija statistiski nozīmīga ietekme uz spēles izvēlēm ($F(1,56) < 1$). Visas faktoru mijiedarbības (izņemot jau iepriekš aprakstīto) nepārsniedza statistiskās nejaušības līmeni (visos gadījumos $F(1,56) < 1$).

Apkopojot iepriekšējos rezultātus, var secināt: pētījuma hipotēze, ka kolektīvā vaina sekmē prosociālo uzvedību, apstiprinājās. Cilvēki ar lielāku kolektīvo vainu tendēti vairāk izdarīt sadarbības izvēles otrajā spēles kārtā. Tai pašā laikā netika atklāts, ka identifikācijas stiprums ar iekšgrupu samazina kolektīvās vainas izjūtu un tārad arī prosociālo uzvedību.

Diskusija

Pētījuma gaitā apstiprinājās hipotēze, ka kolektīvā vainas izjūta sekmē prosociālo uzvedību. Tas nozīmē, ka cilvēki ar lielāku kolektīvo vainu biežāk izvēlas sadarboties. Tai pašā laikā netika atklāts, ka identifikācijas stiprums ar iekšgrupu samazina kolektīvās vainas izjūtu un tārad arī prosociālo uzvedību. Kopumā tas nozīmē, ka neatkarīgi no identifikācijas stipruma ar iekšgrupu kolektīvā vainas izjūta ietekmē cilvēka izvēles – jo vairāk cilvēks izjūt vainu, jo vairāk viņš ir gatavs sadarboties, jo mazāk viņš koncentrējas uz savām vajadzībām. Eksperimenta gaitā dalībniekiem „Cietumnieku dilemmas” spēle bija jāspēlē divreiz, visas četras grupas vairāk tiecas izvēlēties sadarbības stratēģiju, spēlējot otrreiz. Tas acīmredzot varētu tikt izskaidrots ar vairākiem savstarpēji saistītiem iemesliem. Pirmkārt, tas ir daudzos pētījumos atklāts fenomens, ka, vairākas reizes pēc kārtas spēlējot „Cietumnieku dilemmu”, cilvēki mazāk sadarbojas spēles pirmajās kārtās (Pruitt, 1998), tas tiek skaidrots ar labāku noteikumu izpratni, spēlējot atkārtoti. Otrkārt, spēlētājiem ir mazāka motivācija izvērtēt savas izvēles atkal un ir vēlme ātrāk pabeigt spēli.

Abas manipulācijas, kuras tika izmantotas eksperimentā – identifikācija ar iekšgrupu un kolektīvās vainas manipulācijas –, nostrādāja. Par to liecina dati, ka pēc manipulācijas pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp grupām. Kā tika aprakstīts iepriekš, no brīža, kad cilvēks sāk identificēties ar grupu, viņš ir mazāk gatavs piekrist negatīviem, ar iekšgrupu saistītiem notikumiem aprakstiem. Kad cilvēks izjūt mazāku piesaisti grupai, viņš ir gatavs atzīt negatīvu pieredzi ar grupu. No sociālās identitātes teorijas viedokļa skatoties, pieaugot grupas nozīmībai, pieaug arī iespējamība, ka indivīds jutīs emocijas, kas saistītas ar piederību grupai (Turner, Hogg, Oakes, Reicher, & Wetherell, 1987). Dalībnieki, lasot pozitīvu informāciju par slaveniem ārstiem, identificēja sevi ar šo grupu, bet dalībniekiem, kuri nesaņēma šādu informāciju, šī identifikācija nebija aktualizēta, līdz ar to piederība ārstu grupai bija mazāka. Lai gan eksperimentālās grupas dalībnieki nebija iesaistīti reāla ļaunumu nodarīšanā, tikai pamatojoties uz asociāciju ar vainīgo grupu, tomēr cilvēki izjuta kolektīvo vainu par grupu, ar kuru viņi identificējās.

Kolektīvā vaina rodas tad, kad cilvēka identifikācija vai asociācija ar grupu, kura ir kaitējusi citai grupai, kļūst aktuāla (Tangney & Fischer, 1995). Tas gan nenožīmē, ka cilvēki, kuri izjūt kolektīvo vainu, noteikti izjūt arī juridisko atbildību par grupas darbībām. Tā ir ļoti svarīga atziņa, ja mēs vērtējam šo eksperimentu no sociālā viedokļa, jo tas parāda, ka cilvēks, kurš pats personīgi nav atbildīgs par ļaunumu, var izjust kolektīvo vainu par grupas nodarīto un tāpēc vēlēties šo situāciju izlabot. Līdz ar to šis eksperiments apstiprināja teorētiskās atziņas par to, ka kolektīvā vaina var būt tad, kad personīgais Es nav bijis iesaistīts. Paši dalībnieki nebija personīgi atbildīgi par ārstu kļūdām, savukārt, kā rāda rezultāti, dalībnieki izjuta kolektīvo atbildību.

Iegūtie rezultāti neapliecināja to, ka cilvēki ar augstāku identifikācijas pakāpi ir gatavi vairāk pretoties negatīvai informācijai nekā cilvēki ar zemāku identifikāciju ar iekšgrupu. Respektīvi, identifikācijas stiprums neiespaido kolektīvo vainu. Šis atklājums ir pretrunā ar Dosjes un kolēģu (Doosje, Branscombe, Spears, & Manstead, 1998) apgalvojumu, ka, pamatojoties uz sociālo identitātes teoriju, cilvēki ar augstu identifikāciju ir vairāk motivēti saglabāt pozitīvu sociālu identitāti un tāpēc meklēs iespēju noliegt, ka grupas uzvedība bija nepareiza. Tajā pašā laikā ir pētījumi, kuri pierāda pretējo – cilvēki ar augstu identifikāciju vairāk izjūt kolektīvo vainu, ja informācija par pārkāpumu nāk no pašas iekšgrupas (Doosje, Branscombe, Spears, & Manstead, 2006). Šajā eksperimentā netika norādīts informācijas avots, līdz ar to, iespējams, dalībnieki uztvēra to kā informāciju, kas nāk no iekšgrupas, tāpēc arī tai tik daudz nepretojās. Tas ir, iespējams, abu grupu dalībnieki uzskatīja, ka informācija ir ticama, līdz ar to bija pakļauti tās iedarbībai. Pētījumu sērijās 90. gadu beigās apstiprinājās atziņa par to, ka, lasot ambivalentu informāciju par iekšgrupas rīcību, cilvēki ar augstu identifikāciju ar iekšgrupu vairāk koncentrējas uz pozitīvām lietām. Savukārt, kad informācija ir tikai negatīva, identifikācijas stiprums nesamazina kolektīvo vainu (Doosje, Branscombe, Spears, & Manstead, 1998). To var redzēt arī šajā eksperimentā, jo dalībnieki lasīja stāstus ar negatīvo informāciju. Līdz ar to identifikācijas stipruma ietekmi uz kolektīvo vainu var panākt tad, ja informācija satur gan pozitīvus, gan negatīvus aspektus.

Eksperimentā iegūtie rezultāti apliecina to, ka tikai viens no diviem faktoriem – kolektīvā vaina statistiski nozīmīgā līmenī – ietekmē prosociālo uzvedību, savukārt identifikācijai nav ietekmes. Rezultāti saskan ar idejām par to, ka nodarītā atzišana bieži iet roku rokā ar vēlmēm izpirkt vainu – lūgt piedošānu, finansiāli kompensēt (Baumeister, Stillwell, & Heatherton, 1994), tas ir, pētījumi parāda, ka kolektīvā vaina ir mediators starp uztverto netaisnīgumu un atbalstu sociālai politikai, kas samazina netaisnīgumu (Branscombe & Doosje, 2004). Grupas, kas izjūt lielāku kolektīvo vainu, biežāk izvēlas sadarbības stratēģiju nekā grupas, kas nejūt vainu. Respektīvi, grupas ar izteiktāku kolektīvo vainu mēģina samazināt šo emocionālo reakciju ar prosociālas uzvedības palīdzību. Pamatojoties uz teorētiskiem un praktiskiem atklājumiem, var secināt, ka kolektīvā vaina sekmē motivāciju izlabot kaitējumu, kuru iekšgrupa ir nodarījusi ārgrupas dalībniekiem.

Pētījuma stiprās puses ir eksperimentālais dizains un datorprogrammas izmantošana, savukārt vājā puse – neliels dalībnieku skaits. Pētījumu varētu turpināt, piedāvājot cilvēkam nevis spēlēt otru reizi, bet jautāt par konkrētu palīdzību (piemēram, palīdzēt eksperimenta vadītājam kaut ko izdarīt). Viens no priekšlikumiem ir arī veikt starpkultūru pētījumu un izpētīt, vai starp dažādām kultūrām pastāv atšķirības kolektīvā vainā. Būtu interesanti atsevišķi izpētīt visus četrus kolektīvās vainas rašanās priekšnosacījumus: vainīgās grupas paškategorizāciju, grupas atbildību, nelikumības atzīšanu un to labošanas izmaksas. Plānojot turpmākos eksperimentus, būtu jāpārbauda arī, cik šis iegūtais efekts ir ilgstošs – cik ilgi cilvēks var izjust kolektīvo vainu, cik ilgi var sekmēt prosociālo uzvedību. Ir vērtīgi arī izpētīt, kā individuālā un kolektīvā vaina mijiedarbojas un vai tās sekmē prosociālo uzvedību.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Barker, P. (2003). *What is guilt? What is shame?* Retrieved 2 November, 2010. Pieejams: http://www.beyondintractability.org/essay/guilt_shame/
- Batson, D. & Ahmad, N. (2001). Empathy-induced altruism in a prisoner's dilemma II: what if the target of empathy has defected? *European Journal of Social Psychology*, 31, 25–36.
- Baumeister, R., Stillwell, A., & Heatherton, T. (1994). Guilt: an interpersonal approach. *Psychological Bulletin*, 115, 243–267.
- Branscombe, N., Doosje, B., & McGarty, C. (2002). Antecedents and consequences of collective guilt. In D. M. Mackie & E. R. Smith (Eds.), *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups* (pp. 49–66). Philadelphia, PA: Psychology Press.
- Branscombe, N. & Doosje, B. (2004). *Collective Guilt: International perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Branscombe, N., Slugoski, B., & Kappen, D. (2004). The measurement of collective guilt: what it is and what it is not. In N. R. Branscombe & B. Doosje (Eds.), *Collective guilt: international perspectives* (pp. 16–34). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cadinu, M. & Reggiori, C. (2002). Discrimination of a low status outgroup: the role of ingroup threat. *European Journal of Social Psychology*, 32, 501–515.
- Doosje, B., Branscombe, N., Spears, R., & Manstead, A. (1998). Guilty by association: when one's group has a negative history. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(4), 872–886.
- Doosje, B., Branscombe, N., Spears, R., & Manstead, A. (2004). Consequences of national ingroup identification for responses to immoral historical events. In N. R. Branscombe & B. Doosje (Eds.), *Collective guilt: international perspectives* (pp. 95–112). Cambridge: Cambridge University Press.
- Doosje, B., Branscombe, N., Spears, R., & Manstead, A. (2006). Antecedents and consequences of group-based guilt: the effects of ingroup identification. *Group Processes & Intergroup Relations*, 9(3), 325–338.
- O'Connor, L., Berry, J., Weiss, J., Bush, M., & Sampson, H. (1997). Interpersonal guilt: the development of a new measure. *Journal of Clinical Psychology*, 53(1), 73–89.
- Pruitt, D. G. (1998). Social conflict. In D. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (pp. 470–503). New York: McGraw-Hill.

- Schmitt, M., Branscombe, N., & Brehm, J. (2004). Gender inequality and the intensity of men's collective guilt. In N. R. Branscombe & B. Doosje (Eds.), *Collective guilt: international perspectives* (pp. 75–95). Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmitt, M., Miller, D., Branscombe, N., & Brehm, J. (2008). The difficulty of making reparations affects the intensity of collective guilt. *Group Processes & Intergroup Relations*, 11(3), 267–279.
- Swim, J. & Miller, D. (1999). White guilt: its antecedents and consequences for attitudes toward affirmative action. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, 500–514.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories. Studies in social psychology*. Cambridge, London, New York: Cambridge University Press.
- Tangney, J. & Fischer, K. (1995). *Self-conscious emotions: the psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride*. New York: Guilford Press.
- Turner, J., Hogg, M., Oakes, P., Reicher, S., & Wetherell, M. (1987). *Rediscovering the social group: a self-categorization theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wohl, M. & Branscombe, N. (2005). Forgiveness and collective guilt assignment to historical perpetrator groups depend on level of social category inclusiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(2), 288–303.
- Wohl, M., Branscombe, N., & Klar, Y. (2006). Collective guilt: emotional reactions when one's group has done wrong or been wronged. *European Review of Social Psychology*, 17, 1–37.
- Wohl, M. & Branscombe, N. (2008). Remembering historical victimization: collective guilt for current ingroup transgressions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(6), 988–1006.

Summary

The aim of the present study was to determine whether collective guilt facilitates prosocial behavior. Participants of the experiment were 60 medicine undergraduates of both sexes (17 men and 43 women) aged from 20 to 28. The following methods were used in the experiment: modified computer game "Prisoners' dilemma", manipulation of in-group identification and manipulation of collective guilt. In order to measure identification, "In-group identity questionnaire" (Cadinu & Reggiori, 2002) was used. In order to measure collective guilt, "Collective guilt scale" (Branscombe, Slugoski, & Kappen, 2004) was used. The hypothesis that collective guilt facilitates prosocial behavior was confirmed during the study. The more one felt collective guilt, the more he/she was ready to cooperate. However the identification with in-group did not reduce the collective guilt, consequently also prosocial behavior did not increase. The social consequences of the findings are discussed in the final section of the paper.

Keywords: collective guilt, in-group identification, prosocial behavior, cooperation, social identity theory.

**Vai vara vienmēr visu sabojā?
Eksperimentāls pētījums par varas ietekmi uz
abstrakcijas līmeņiem informācijas apstrādē un
sociālās identitātes sarežģītību**

***Does Power Always Corrupt?
Experimental Study of Power Impact on Levels of
Abstraction in Information Processing and Social Identity
Complexity***

Egita Gritāne, Ivars Austers

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: egita.gritane@gmail.com

Šī pētījuma mērķis bija novērtēt varas ietekmi uz abstrakcijas līmeņiem informācijas apstrādē un sociālo identitātes sarežģītību, pārbaudot divas hipotēzes: palielinoties indivīda uztvertajai varai, pieaug abstrahēšanās no situatīvās sociālās identitātes un, palielinoties indivīda uztvertajai varai, pieaug uztvertā sociālās identitātes sarežģītība. Tika veikti divi eksperimenti ar starpgrupu dizainu.

Pirmajā eksperimentā, kas noritēja interneta vidē, piedalījās 71 dalībnieks, un otrajā, kurš notika klātienē, piedalījās 56 dalībnieki. Rezultāti bija šādi: pētījuma dalībnieki, kuriem eksperimentāli tika radīta sajūta par kontroles iespējamību pār savas un citu indivīdu darbības rezultātiem aktualizētajā situācijā nozīmīgās jomās (liela uztvertā vara), vairāk abstrahējās no situācijā aktuālās sociālās identitātes, un viņiem bija izteiktāka sociālās identitātes sarežģītība, salīdzinot ar pētījuma dalībniekiem, kuriem eksperimentāli aktualizētajā situācijā bija maza uztvertā vara jeb nebija kontroles iespējamības pār savas un citu indivīdu darbības rezultātiem.

Atslēgvārdi: vara, abstrakcijas līmeņi informācijas apstrādē, sociālās identitātes sarežģītība.

Vara ir jēdziens, kuru lieto gan politisko procesu aprakstos, gan filozofiskos spriedumos, to apskata politikas zinātnē, socioloģijā un ekonomikā. Vara caurvij katra cilvēka dzīvi. Piedzimstot bērns ir pilnībā atkarīgs no vecākiem, pieaugot sākas cīņa par neatkarības iegūšanu jeb par lielāku varu lēmumu pieņemšanā par savu dzīvi. Bērnam kļūstot par skolēnu, ir jāpieņem izglītības sistēmas noteiktie likumi faktiski bez izvēles iespējām, – likumdošana daudzās valstīs nosaka minimālo obligātās izglītības līmeni. Visi cilvēki

ir kaut kādā jomā atkarīgi no citiem jeb var teikt, ka viņiem piemīt mazāka vara. Iespējams, ka kāds pārdevējs konsultants darba vietā ir padotais un viņam varbūt ir trīs priekšnieki, kuriem jāatskaitās par pārdošanas budžeta izpildi, bet, atnākot mājās, iespējams, šis vīrietis ir ģimenes galva un autoritāte. Vai varbūt kāda sieviete ir noteicēja pār mājās notiekošo, bet darba vietā gaida reorganizāciju, kas nezināmā veidā ietekmēs viņas profesionālo un ikdienas dzīvi nākotnē. Situācijas mēdz būt visdažādākās. Valstu iedzīvotāju likteni ietekmē tas, ko lemj parlaments un valdība. Armijā viena ģenerāļa pavēle ietekmē simtiem karavīru likteni.

Vēsturiski varas pētījumus psiholoģijā visvairāk ir ietekmējis Frenčs un Reivins (French & Raven, 1959; Raven, 1993), izšķirot sešus varas veidus, kuri balstās uz indivīdam piemītošiem psiholoģiskiem vai fiziskiem resursiem – atlīdzināšana, piespiešana, kompetence, legimitāte, patika, informācija. Tomēr šāda varas klasifikācija neskaidro, kas notiek ar cilvēkiem, kad viņiem ir pieejama liela vai maza vara. Vai un kā pati vara ietekmē indivīdu uztveres procesus un informācijas apstrādi?

Šajā pētījumā tika veikti divi eksperimenti, lai papildinātu izpratni par varas ietekmi uz indivīdu informācijas apstrādes procesiem. Vēsturiski varas ietekme ir skaidrota, balstoties uz dažādām pamatnostādnēm. Sākotnēji tika uzskatīts, ka varu iegūst cilvēki, kas ir predisponēti uz to, t. i., tikai noteikta tipa cilvēki cenšas iegūt un iegūst varu galvenokārt tāpēc, lai uz citu rēķina sasniegtu egoistiskus mērķus. Idejas par personības noslieci uz varas iegūšanu un izmantošanu sev par labu pamatā ir cēlušās no pētījuma par fašismu veicinošiem psiholoģiskiem faktoriem un tā rezultātā tapušā darba „Autoritāra personība” (pētījums veikts sociologa Adorno vadībā) (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson, & Sanford, 1950). Indivīdu motivācija apmierināt dažādas savas vajadzības ir vēl viens veids, kā skaidrot varas ietekmi uz cilvēkiem, kuriem tā piemīt.

Visi šie skaidrojumi pamatā balstās uz varas izpratni kā uz piespiedu procesu, kur cilvēki, kam ir vara, piespiež cilvēkus, kam nav varas, rīkoties pret viņu gribu pirmo interesēs. Organizāciju psiholoģijā ietekmi, kura balstās uz brīvprātīgu piekrišanu un sekošanu, interpretē kā līderību (Haslam, 2004). Uz sociālās identitātes paškategorizācijas teorijām balstīti skaidrojumi par varas procesiem un izcelsmi ievieš jaunu izpratni, skaidrojot, ka indivīds var izmantot varas dotās iespējas, lai darbotos ne tikai savās interesēs, bet arī sev nozīmīgas grupas interesēs, ņemot vērā, ka katram cilvēkam ir svarīga piederība pie dažādām grupām, kas veido viņa dažādās sociālās identitātes. Sociālās psiholoģijas zinātnē lielākoties ir pētīta varas degradējošā daba attiecībā uz indivīdu, kuram tā piemīt, un daudz mazāk ir pētīti varas pozitīvie aspekti, ko tā sniedz indivīdam situācijās, kad ar varas palīdzību tiek veikta sabiedrībai noderīga funkcija (Overbeck, 2010). Fiske uzsver, ka tas, kā vara ietekmē pašu cilvēku, kuram tā piemīt, daudzējādā ziņā ir atkarīgs no indivīda mērķiem, kam viņš varu izmanto, un no viņa pamatmotivācijas darboties šajā dzīvē sava labuma gūšanai vai kopīga labuma vairošanai (Fiske & Berdahl, 2007).

Sociālās psiholoģijas zinātniskajos pētījumos nav vienotas jēdziena „vara” definīcijas, bet atkarībā no varas definīcijas var mainīties arī pētījumā iegūtie rezultāti. Tāpat varas ietekme mainās arī atkarībā no aktuālās situācijas, indivīda motivācijas, mērķu un indivīda (attiecībā pret citiem) vietas sabiedrībā vai organizācijā savstarpējās mijiedarbības. Tās nozīmē, ka varai nav arī viena universāla skaidrojuma un ietekmes uz indivīdu (Fiske & Berdahl, 2007; Guinote & Vescio, 2010; Haslam, 2004; Lammers, Stoker, & Stapel, 2009; Smith & Trope, 2006). Dīvos šeit aprakstītos eksperimentālos pētījumos autori varu definējuši saskaņā ar Fiskes un Berdālas (Fiske & Berdahl, 2007) varas definīciju – vara ir sociālo attiecību īpašība, kuru nosaka indivīdu vai grupu sociālajā sistēmā ieņemtā vieta vienam attiecībā pret otru vai vienai grupai attiecībā pret citu grupu, kur ieņemtā vieta nodrošina iespēju kontrolēt sev un citiem indivīdiem nozīmīgus darbības rezultātus un resursus.

To, ka varai nav vienādas ietekmes uz indivīdu, lieliski parāda pretrunīgie pētījumu rezultāti par varas ietekmi uz informācijas apstrādes procesiem. Daļa pētījumu atspoguļo varas degradējošo dabu, atklājot, ka indivīdi, kuriem piemīt liela vara, stereotipizē padotos, domājot par viņiem vienkāršotā un paviršā veidā, savukārt padotie ļoti rūpīgi analizē visu pieejamo informāciju par vadītāju, pievēršot uzmanību individuālām vadītāja īpašībām (Depret & Fiske, 1999; Fiske, 1993). Varas līmenim pieaugot, stereotipizācija kļūst izteiktāka, padotos vērtējot negatīvi un sevi – pozitīvi (Georgesens & Harris, 2000). Pētījumi, kas veikti starpgrupu kontekstā, norāda uz atsevišķu cilvēku grupu diskrimināciju stereotipizācijas dēļ. Starpkulturālos pētījumos ir pierādīts, ka grupām, kam ir vara, tiek piedēvēta kompetence, bet nabadzīgām grupām – nekompetence (Fiske, Cuddy, Glick, & Xu, 2002). Tajā pašā laikā citos pētījumos ir novērots pretējs efekts – lielākas varas dēļ stereotipizēšana ir samazinājusies, piemēram, indivīdi, kam eksperimentāli bija piešķirta lielāka vara, pēc uzdevuma izpildīšanas spēja labāk raksturot un savstarpēji atšķirt indivīdus, kuriem bija mazāka vara, nekā indivīdi ar mazāku varu spēja raksturot indivīdus, kam bija lielāka vara (Chen, Ybarra, & Kiefer, 2004; Overbeck & Park, 2001, 2006).

Lammers ar kolēģiem (Lammers, Stocker, & Stapel, 2009) pētījumu par varas ietekmi uz indivīdu informācijas apstrādes procesiem atšķirīgos rezultātus skaidro ar diviem varas veidiem – sociālo varu un personīgo varu, kurām var būt dažāda ietekme uz atsevišķiem procesiem. Viņu izpratnē sociālā vara ir vara pār citiem cilvēkiem un var nozīmēt gan vēlmi izmantot citus cilvēkus savu interešu apmierināšanai, gan sociālās atbildības uzņemšanos par citiem cilvēkiem. Personīgā vara, savukārt, ir neatkarība no citiem cilvēkiem, iespēja apmierināt savas vajadzības un intereses neatkarīgi no citu cilvēku centieniem to ietekmēt. Personīgo varu var nodrošināt, piemēram, naudas līdzekļi vai augsta līmeņa zināšanas kādā jomā – ekspertīze. Pēc šo autoru domām, indivīdi ne vienmēr tiecas pēc varas pār citiem, bet ļoti bieži tiecas pēc neatkarības no citiem.

Savukārt Keltners ar kolēģiem (Keltner, Gruenfeld, & Anderson, 2003) uzskata, ka tomēr ir iespējams noteikt vienotu varas ietekmi uz indivīdu, analizējot

varas ietekmi uz indivīda uzmanību un uzvedību regulējošo fokusu. Šie pētnieki varu definē kā „indivīda relatīvu spēju ietekmēt citus indivīdus, nodrošinot vai liedzot resursus un lietojot sodus” (Keltner, Gruenfeld, & Anderson, 2003), un šis viedoklis saskan ar raksta autoru izvēlēto varas definīciju. Varas ietekmes uz indivīda uzmanību un uzvedību regulējošo fokusu rezultātā indivīdi, kuriem ir maza vara, ļoti rūpīgi un apzināti analizē visu pieejamo informāciju par situāciju, kurā atrodas, un par indivīdiem, ar kuriem mijiedarbojas. Viņu uzmanība ir vērsta uz potenciāliem draudiem un uzvedība ir apvaldīta, kavēta, to pavada negatīvas emocijas. Savukārt indivīdi, kuriem piemīt liela vara, informāciju par situāciju, kurā atrodas, analizē paviršāk un virspusēji, lietojot automātisko sociālo izzīni. Viņu uzmanība ir vērsta uz potenciāliem ieguvumiem un iespējām, uzvedība ir spontāna un atbilst indivīda emocionālajam stāvoklim vai rakstura iezīmēm.

Vairākos pētījumos par varas un indivīdu valodas mijiedarbību ir pierādīts, ka lielas subjektīvās varas izjūtas gadījumā indivīdi valodā lieto abstraktākas lingvistiskās kategorijas nekā mazas subjektīvās varas izjūtas gadījumā, un otrādi, – ja neapzināti tiek izraisīta situācija, kurā indivīdi valodā lieto augsta abstrakcijas līmeņa lingvistiskās kategorijas, indivīdi sāk izjust lielāku subjektīvo varu (Smith, Wigboldus, & Dijksterhuis, 2008). Pētījumi par valodā lietoto lingvistisko kategoriju abstrakcijas līmeņu saistību ar regulējošo uzmanības un uzvedības fokusu atklāj, ka valodā tiek lietotas abstraktāka līmeņa lingvistiskās kategorijas, ja indivīdam piemīt uz uzsākšanu/izmēģināšanu orientēts regulējošais fokuss atšķirībā no indivīdiem, kuriem piemīt uz izvairīšanos/kavēšanu orientēts regulējošais fokuss (Semin, Higgins, de Montes, Estourget, & Valencia, 2005).

Pētnieki Smite un Trops (Smith & Trope, 2006) nepiekrīt, ka indivīdi, kuriem piemīt liela vara, informāciju apstrādā pavirši un virspusēji. Pēc viņu domām, piemēram, lielu kompāniju vadītāji nevar pieņemt stratēģiskus lēmumus, no kuriem ir atkarīga organizācijas nākotne, pavirši un virspusēji apstrādājot informāciju. Viņi uzskata, ka abstraktu kategoriju lietošana spriedumos pati par sevi neliecina par automātiskiem informācijas apstrādes procesiem. Pētnieki to pamato ar faktu, ka abstrakta domāšana nebūt nav tas pats, kas deduktīva domāšana, kur, pamatojoties uz abstraktās kategorijas īpašībām, tās tiek attiecinātas uz kategorijas atsevišķiem eksemplāriem, līdzīgi kā notiek stereotipizācijas procesā (Kimchi, 1992). Stereotipizācijas procesā tiek lietota automātiska sociālā izzīne, stereotipiskas kategorijas īpašības attiecinot uz indivīdu, kurš ir radījis asociāciju par piederību kādai stereotipiskai kategorijai. Savukārt abstrahēšanas procesā notiek sakarību meklēšana detalizētā informācijas gūzmā, struktūras un attiecību ieraudzīšana starp neskaitāmām atsevišķām informācijas vienībām. Rezultātā informācija tiek kategorizēta augstākā, ietverošākā pakāpē jeb tiek vispārināta, atsakoties no detalizētām īpašībām. Abstrakts informācijas apstrādes process nav tas pats, kas deduktīvs domāšanas process. Smite un Trops (Smith & Trope, 2006) uzsver, ka indivīdi ar lielu un mazu varu atšķiras ar to, uz kādu informācijas līmeni viņi vērš savu uzmanību, nevis ar to, vai informāciju apstrādā pavirši vai rūpīgi. Indivīdi ar lielu varu abstrahējas no

aktuālu situāciju atsevišķām niansēm, lai redzētu kopsakarības un sistēmu, kura slēpjas lielā informācijas apjomā, veidojot no atsevišķām informācijas vienībām kategorijas, kuras pārrēdzamā veidā tālāk iekļaujas vēl lielākā sistēmā. Tas atbilst vienam no galvenajiem kognitīvajiem procesiem, kas indivīdiem nodrošina spēju apstrādāt milzīgo informācijas daudzumu un orientēties šajā informācijā, kas katru sekundi pienāk cilvēka smadzenēm – tā ir kategorizēšana (Andersen, Moskowitz, Blair, & Nosek, 2007). Turklāt nav veikti tieši pētījumi par automātisku un kontrolētu informācijas apstrādes procesu saistību ar varu.

Smītes un Tropa (Smith & Trope, 2006) veiktā analīze par informācijas līmeni, uz kuru fokusējas indivīds, un par kategoriju sistēmu, kurā informācija ir sakārtota, atgādina Rokasas un Brūveres (Roccas & Brewer, 2002) analīzi par viņu izveidoto jauno jēdzienu sociālajā psiholoģijā – par sociālās identitātes sarežģītību (*social identity complexity*). Katrs cilvēks pēc dažādām sociālām pazīmēm, piemēram, pēc reliģiskās piederības, politiskajiem uzskatiem, profesijas, dzimuma, hobijiem, etniskās izcelsmes, uzskata sevi piederīgu pie dažādām sociālajām grupām vai uzskatu sistēmām. Indivīds paškategorizācijas procesa (Turner, Hogg, Oakes, Reicher, & Wetherell, 1987) rezultātā identificējas ar sev nozīmīgām grupām. Atkarībā no situatīvā konteksta kāda no grupām ir aktuāla un nozīmīga indivīdam, un veido viņa sociālo identitāti. Lai gan daļa pētnieku uzskata, ka katrā atsevišķi ņemtā mirklī tikai viena identitāte var būt psiholoģiski reljefa un nozīmīga, tādējādi veidojot sociālās uztveres un sociālās rīcības pamatu (Hogg, Abrams, Otten, & Hinkle, 2004), tomēr ir pētnieki, kuri atzīst, ka vienlaikus var būt arī vairākas nozīmīgas sociālās identitātes (Brewer, 2000; Brewer & Pierce, 2005; Hogg & Terry, 2001; Mullen, Migdal, & Hewstone, 2001).

Sociālās identitātes sarežģītības jēdziena pamatā ir viedoklis, ka cilvēkam vienlaicīga piederība pie vairākām sociālām grupām vai uzskatu sistēmām ir pastāvīgi nozīmīga un aktuāla. Sociālās identitātes sarežģītības jēdziens raksturo to, cik lielā mērā cilvēks apzinās sevi piederam pie dažādām grupām un vienlaikus šo grupu savstarpējo atšķirību (Roccas & Brewer, 2002). Vieni un tie paši cilvēki var būt vienoti vienā grupā pēc vienām pazīmēm, bet atšķirties pēc citām. Neatkarīgi no reālās iekšgrupu kompozīcijas indivīda uztvertā iekšgrupu kompozīcija var veidoties ar izteiktāku vai mazāk izteiktu sociālās identitātes sarežģītību atkarībā no situatīviem faktoriem. Jēdziena autores izšķir četrus identitātes struktūras veidus, kuri atšķiras savā sarežģītībā, kā indivīds subjektīvi atspoguļo uztvertās attiecības starp multiplām iekšgrupām – pārklāšanās (*intersection*), pārsvars (*dominance*), sadalīšana (*compartmentalization*) un sapludināšana (*merger*). Pārklāšanās gadījumā iekšgrupa tiek definēta kā tā iekšgrupu daļa, kuru veido visu multiplo indivīda grupu piederību savstarpēja pārklāšanās, piemēram, vīrieša inženiera identitāti veidotu profesijas un dzimuma kombinācija un viņš vislabāk justos kopā ar citiem vīriešiem inženieriem. Pārsvara gadījumā tiek izvēlēta viena galvenā identitāte, kurai tiek pakļautas citas. Šādā gadījumā, ja vīrieša inženiera galvenā identitāte ir profesionālā, viņš jutīsies labāk ar visiem inženieriem, tai skaitā ar sievietēm inženierēm, salīdzinot ar citiem

vīriešiem, kuri nav inženieri. Sadalīšanas gadījumā sociālo identitāšu nozīmīgums ir mainīgs atkarībā no konteksta un situācijas specifikas. Piemēram, profesionālā identitāte darba laikā var būt par pamatu, lai saprastu, vai citi pieder pie iekšgrupas vai ārgrupas, bet pēc darba noteicoša var kļūt reliģiskā piederība, dzimumpiederība vai kāda cita identitāte. Tajā pašā laikā vairākas identitātes var būt nozīmīgas un svarīgas vienlaikus. Šādā situācijā tie, ar kuriem būs kopīgas abas identitātes, tiks vērtēti pozitīvāk salīdzinājumā ar tiem, ar kuriem kopīga būs tikai viena identitāte, bet vēl negatīvāk tiks vērtēti tie, ar kuriem nebūs nevienas kopīgas identitātes. Sapludināšanas gadījumā atšķirīgas iekšgrupas vienlaikus tiek aktualizētas un kļūst par indivīda primārās sociālās identitātes pamatu. Vispārīgas, indivīdam svarīgas īpašības, kuras viņš parasti attiecina uz sev svarīgāko iekšgrupu, tiek attiecinātas uz visiem tiem indivīdiem, kuriem piemīt vismaz viena no cilvēkam svarīgām identitātēm. Piemēram, vīrieša inženiera gadījumā vairs nepastāv krasi identitāšu nošķirumi, iekšgrupa kļūst ietverošāka, sadalījums iekšgrupā pretstatā ārgrupai kļūst mazsvarīgāks.

Rokasa un Brūvere (Roccas & Brewer, 2002) ir analizējušas, kā sociālās identitātes sarežģītību ietekmē trīs faktoru kopums: pirmkārt, pieredze, ar cik daudz un dažādām sociālām grupām dzīves gaitā indivīds ir saskāries, otrkārt, noturīgas individuālas atšķirības motivācijā un kognitīvajos stilos un, treškārt, situatīvie faktori. Situatīvie faktori sociālās identitātes sarežģītību ietekmē uz noteiktu laiku. No šiem faktoriem var minēt, piemēram, draudus par resursu sadali, grupas atšķirīguma draudus starpgrupu kontekstā vai arī tādus faktorus, kas īpaši palielina kādas grupas nozīmi indivīda acīs. Draudi iekšgrupai, kas indivīdam ir svarīga, hronisks vai situatīvs stress samazina uzmanības un kognitīvos resursus, kuri ir nepieciešami, lai apstrādātu informāciju par dažādām sociālām identitātēm un to savstarpējām līdzībām un atšķirībām. Draudi iekšgrupai vienlaikus pievērš indivīda uzmanību apdraudētajai iekšgrupai un novērš uzmanību no citām iekšgrupām, tāpēc sociālās identitātes sarežģītība vienkāršojas.

Ja kādai no indivīda iekšgrupām pastāv draudi par resursu sadali, var secināt, ka šai grupai un attiecīgi visiem grupai piederīgajiem indivīdiem nav varas pār savas un citu grupu darbības rezultātiem savas iekšgrupas resursu kontekstā. Bet saskaņā ar iepriekš aprakstīto Keltnera un kolēģu izveidoto modeli (Keltner, Gruenfeld, & Anderson, 2003) par varas ietekmi uz indivīdu uzmanības un uzvedības regulējošo fokusu, indivīdi, kuriem piemīt maza vara, visu savu uzmanību vērš uz aktuālajā situācijā pieejamo informāciju. Apdraudētas iekšgrupas gadījumā tā ir visa informācija, kas attiecas uz apdraudēto iekšgrupu, līdz ar to pastiprināta uzmanība ir vērsta tieši uz šo iekšgrupu. Saskaņā ar iepriekš minēto modeli (Keltner, Gruenfeld, & Anderson, 2003) informācija par aktuālo situāciju tādā gadījumā tiek apstrādāta rūpīgi un kontrolēti, cenšoties izvairīties no iespējamajiem draudiem. Tie var būt arī draudi iekšgrupai, no kuriem indivīds cenšas izvairīties.

Var pieņemt, ka vara sniedz indivīdam iespēju nekoncentrēt visu uzmanību uz vienu iekšgrupu, bet abstrahēties no vienai iekšgrupai būtiskām lietām, lai varētu pievērst uzmanību arī citām iekšgrupām un redzēt visu iekšgrupu

savstarpējās līdzības un atšķirības. Vienlaikus Rokasas un Brūveres veidotais modelis (Roccas & Brewer, 2002) un analīze par sociālās identitātes sarežģītību liecina, ka izteikta sociālās identitātes sarežģītība nevar veidoties, apstrādājot informāciju vienkāršoti un pavisā, tāpēc ka vienlaikus jāanalizē gan dažādo iekšgrupu līdzīgās, gan atšķirīgās pazīmes. Tas savukārt saskan ar Smītes un Trope (Smith & Trope, 2006) viedokli, ka indivīdi ar lielu varu lieto nevis vienkāršākus un pavisākus informācijas apstrādes procesus, bet vērš uzmanību uz atšķirīgu informācijas līmeni salīdzinājumā ar indivīdiem, kam ir maza vara. Sociālās identitātes kontekstā tas var nozīmēt uzmanības vēršanu nevis uz vienas iekšgrupas visām pazīmēm, bet uz izvēlēto katras iekšgrupas galveno raksturojošo pazīmi, tad savstarpēju grupu salīdzināšanu un iekšgrupu kompozīciju veidošanu kā vienotas integrētas sociālās identitātes pamatu.

Lai pārbaudītu viedokli, ka lielas varas gadījumā indivīds spēj abstrahēties no aktuālā situācijā esošas informācijas, apstrādājot to vienkāršoti un tādējādi atstājot iespēju kognitīvos resursus lietot citas informācijas analīzei, tika izvirzīta šī pētījuma pirmā hipotēze. Aktuālā situācijā pieejamo informāciju sašaurinot līdz eksperimentālā situācijā aktualizētai sociālai identitātei kā vienam no jebkuras situācijas raksturlielumiem, *pirmā hipotēze* skan šādi: palielinoties indivīda uztvertajai varai, pieaug abstrahēšanās no situatīvās sociālās identitātes.

Savukārt, lai pārliecinātos, ka spēja abstrahēties no katras atsevišķās sociālās identitātes, ko nodrošina vara pār savas un citu indivīdu uzvedības rezultātiem, veicina sociālās identitātes sarežģītības izteiktību, tika izvirzīta šī pētījuma *otrā hipotēze*: palielinoties indivīda uztvertajai varai, pieaug uztvertā sociālās identitātes sarežģītība.

Pētījuma sākumā jau tika definēts, ka ar varu tiek saprasta kontroles pieejamība pār savu un citu indivīdu uzvedības rezultātiem. Pētījuma hipotēžu pārbaudei tika veikti divi eksperimenti ar starpgrupu dizainu. Pirmajā eksperimentā ar uztverto varu tika manipulēts, izmantojot pētījuma dalībnieku reālās, piedzīvotās situācijas. Otrajā eksperimentā ar uztverto varu tika manipulēts ar iedomātu situāciju palīdzību, kuru aprakstus pētījuma dalībniekiem bija jāizlasa un tālāk jāatbild uz jautājumiem, kā viņi rīkotos un justos, ja atrastos aprakstos sniegtajās situācijās.

Līdzšinējie pētījumi par varas ietekmi uz abstrakcijas līmeņiem valodā neanalizē abstrahēšanās procesus, par pamatu ņemot kādas indivīdam būtiskas un aktuālas jomas raksturlielumus. Nesenā pētījumā par varas ietekmi uz abstraktu kategoriju lietošanu domāšanā (Smith & Trope, 2006) pētījuma dalībniekos tika inducēta augsta vai zema subjektīvā varas izjūta, un pēc tam pētījuma dalībnieki izpildīja uzdevumus, ar kuru palīdzību tika noteikti viņu izmantotie abstrakcijas līmeņi domāšanā. Lai papildinātu izpratni par varas ietekmi uz informācijas apstrādi, rakstā aprakstītā pētījuma autori noteica abstrahēšanās līmeni no eksperimentos reāli aktualizētu tēmu raksturlielumiem, kuri bija saistīti ar atšķirīgo varas dalījumu. Tādējādi pētījumā tiek piedāvātas jaunas abstrahēšanās līmeņa vērtēšanas metodes, pamatojoties uz aktuālā situācijā pieejamo informāciju. Piedāvātie abstrakcijas līmeņu operacionalizēšanas veidi nodrošina iespēju

uzskatāmāk novērot uztvertās varas saistību ar indivīda mērķiem, motivāciju un ieņemto vietu sabiedrībā salīdzinājumā ar citiem indivīdiem, kas, kā uzskata Fiske un Berdāla (Fiske & Berdahl, 2007), ir būtiski aspekti, lai labāk izprastu varas ietekmi uz indivīdu.

Metode

Pirmais pētījums

Pirmā pētījuma atkarīgie mainīgie bija abstrahēšanās no situatīvās sociālās identitātes un sociālās identitātes sarežģītība. Savukārt neatkarīgais mainīgais bija indivīda uztvertā vara, t. i., uztvertā kontrole pār uzvedības rezultātiem, kas saistīti ar aktualizēto situāciju. Pētījumā piedalījās 71 Latvijas Universitātes doktorants, no tiem 43 sievietes, 20 vīrieši, 8 pētījuma dalībnieki savu dzimumu nenorādīja. Ar izlozes palīdzību visi doktoranti tika sadalīti divās eksperimentālās grupās.

Tabula

Dzimumu sadalījums eksperimentālās grupās

Dzimums	Eksperimentālā manipulācija			
	Augsta vara		Zema vara	
	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%
Sievietes	18	54,50	25	65,80
Vīrieši	15	45,50	5	13,20
Nenorādīts			8	21,10

Instrumentārijs

Pētījuma laikā doktorantiem tika aktualizēta pasniedzēja vai studenta identitāte. Abas identitātes pētījuma dalībnieki bija reāli pieredzējuši, jo katrs doktorants pēc profesionālās darbības var būt gan students, gan pasniedzējs. Doktoranti interneta vietnē *Questionpro.com* aizpildīja aptaujas anketu, kura bija gan kā manipulācijas instruments ar neatkarīgo mainīgo – uztverto varu, gan kā atkarīgo mainīgo mērījumu instruments. Pirmais jautājums aktualizēja studenta vai pasniedzēja identitāti un ar to saistītu lielu vai mazu varu jeb kontroli pār savas un citu darbības rezultātiem. Varas sajūtas izteiktību noteica atmiņā atsauktajās situācijās piedzīvotā loma – pasniedzējs vai students – un tādu situāciju atsaukšana atmiņā, kurās studenta lomā esošais pētījuma dalībnieks bija juties atkarīgs no pasniedzēja, kā arī situācijās, kurās pasniedzēja lomā esošais pētījuma dalībnieks bija juties noteicējs pār studentu.

Bija šādi jautājumi un uzdevumi: „Pirmais jautājums ir par Jūsu studenta/es pieredzi. Lūdzu, atcerieties kādu situāciju no savām mācībām, kurā kāds jautājums par Jums kā studentu/-i bija viena vai vairāku pasniedzēju rokās. Piemēram, Jūs pasniedzēju komisijai aizstāvat disertācijas projektu vai kārtojat promocijas eksāmenu un gaidāt, kāds būs vērtējums, vai Jūs aizstāvat maģistra darbu, vai

rakstāt atbildes uz kāda eksāmena jautājumiem, vai lūdzat pasniedzēju atsaukmes par Jums u. c. Lūdzu, īsi aprakstiet vienu vai vairākas šādas situācijas. Veltiet, lūdzu, apmēram 5 minūtes laika šim uzdevumam.” Un arī šādi uzdevumi: „Pirmais jautājums ir par Jūsu pasniedzēja pieredzi. Lūdzu, atcerieties kādu situāciju no sava pasniedzēja darba, kurā Jums kā pasniedzējam bija izšķiroša loma kādā jautājumā par studenta tālāko likteni. Piemēram, Jums jānovērtē students ar atzīmi vai jāpieņem lēmums neieskaitīt kādu noslēguma darbu vai samazināt atzīmi (kursa darbs, bakalaurs, referāts) par termiņu neievērošanu, vai jāprasa studentam pārrakstīt darbu plagiātisma dēļ, vai Jūs esat komisijā kādu darbu aizstāvēšanā, vai Jūs redzat studentu pārbaudījumā norakstot, u. c. Lūdzu, īsi aprakstiet vienu vai vairākas šādas situācijas. Veltiet, lūdzu, apmēram 5 minūtes laika šim uzdevumam. Nav svarīgi, vai Jūs esat strādājis pastāvīgu pasniedzēja darbu, vai īslaicīgu, formālu vai neformālu.”

Tas, vai pētījuma dalībnieki ir identificējuši sevi ar situāciju, kurā viņiem bija lielāka vai mazāka vara pār savas darbības rezultātiem, tika pārbaudīts ar diviem mērījumiem – varas izjūtas mērījumu un identificēšanās pakāpi ar studenta vai pasniedzēja grupu. Subjektīvās varas izjūta tika mērīta, lietojot skalas modifikācijas, kuras tika izmantotas pētījumos jau iepriekš (Smith, Wigboldus, & Dijksterhuis, 2008). Pētījuma dalībniekam bija jāatbild, kā viņš ir juties situācijās, kuras viņš ir atcerējies un/vai aprakstījis pirmajā jautājumā. Izjūtu pretpoli atradās abos skalas galos – elastīgs vai nelokāms, atkarīgs vai neatkarīgs, mainīgs vai noteikts, padevīgs vai vadošs, nedrošs vai pārliecināts. Iepriekš veiktajos pētījumos septiņi izjūtu mērījumi tika sajaukti ar citām izjūtām (tas netika darīts šajā pētījumā). Iekšējās saskaņotības koeficients Kronbaha alfa varas izjūtas skalai pētījumā bija 0,73 ($N = 71$).

Identificēšanās pakāpe ar studentu vai pasniedzēju kategoriju tika mērīta, balstoties uz pētījumiem ar līdzīgi veidotām aptaujām (Duck & Fielding 1999; Gritāne, 2011; Hains, Hogg, & Duck, 1997; Hogg, Hains, & Mason, 1998). Identificēšanās ar grupu izteiktības mērījumu veido 8 jautājumi ar atbildēm Likerta skalā no 1 līdz 7, kur 1 atbilst „pilnīgi nemaz” un 7 – „ļoti lielā mērā”. Daži jautājumu piemēri: „Cik lielu prieku Jums sagādā būt par vienu no studentēm? Cik lielā mērā Jūs jūtaties kā daļa no studentu pulka? Cik lielā mērā Jūs izjūtat studenta lomu kā sev nozīmīgu? Cik lielu prieku Jums sagādā būt par vienu no pasniedzējiem? Cik lielā mērā Jūs jūtaties kā daļa no pasniedzēju pulka? Cik lielā mērā Jūs izjūtat pasniedzēja profesiju kā sev nozīmīgu?” Visas izlases identificēšanās ar grupu mērījumu skalas iekšējā saskaņotība bija augsta ($\alpha = 0,86$, $N = 71$), un arī atsevišķi katrā no eksperimentālām grupām tā bija augsta – identificēšanās ar pasniedzēja profesiju skalai Kronbaha alfa bija 0,89, $n = 33$ un identificēšanās ar studentu skalai tā bija 0,83, $n = 38$.

Lai noteiktu abstrahēšanās no aktualizētās sociālās identitātes (students vai pasniedzējs) līmeni, pētījuma dalībniekiem bija jāpilda uzdevums par tēmu „augstskola”, jo tā ir saistīta ar abām eksperimentā izmantotajām sociālajām identitātēm „pasniedzējs” vai „students”, kā arī ar visiem respondentiem vienojošo identitāti – „doktoranti”. Tika dots šāds uzdevums: „Lūdzu, aprakstiet labu

augstskolu!”). Aktuālā situācija, no kuras eksperimenta dalībniekam bija jāspēj abstrahēties, bija eksperimentāli aktualizētā sociālā identitāte – no pasniedzēja vai studenta. Atbildes uz jautājumu par labu augstskolu kodēja divi iepriekš apmācīti kodētāji atbilstoši pētījuma autoru veidotai shēmai. Pētījuma dalībnieku sniegtās atbildes tika klasificētas 3 kategorijās: atbilde, kurā aprakstītas studenta vajadzības, uzvedība vai citas kvalitātes labā augstskolā; atbilde, kurā tika aprakstītas pasniedzēja vajadzības, uzvedība vai citas kvalitātes labā augstskolā; atbilde, kurā bija aprakstīta augstskola vispār, ieskaitot materiāltehnisko bāzi. Rezultātā tika noteikts, cik daudz pētījuma dalībnieku, atbildot uz jautājumu, izmantoja piemērus no citām kategorijām, kuras viņiem nebija aktualizētas pētījuma laikā. Katrs pētījuma dalībnieks ieguva 1 punktu, ja atbilde ietvēra vienu kategorijas aspektu, divus punktus – divu kategoriju aspektus, un trīs punktus – ja atbilde ietvēra trīs kategoriju aspektus, kas liecināja par lielāko abstrahēšanos no eksperimentā aktualizētās pasniedzēja vai studenta sociālās identitātes. Kona kapas vērtība pētnieku kodētos datos bija 0,72, $N = 71$.

Otrs atkarīgais mainīgais – sociālās identitātes sarežģītība – tika mērīta saskaņā ar Brūveres un viņas kolēģu radīto mērišanas sistēmu (Brewer & Pierce, 2005; Roccas & Brewer, 2002).

Pētījuma dalībnieki atbildēja arī uz jautājumiem par to, pie kādām sev nozīmīgām grupām viņiem šķiet svarīgi piederēt. Vispirms tika skaidrots, ko saprot ar jēdzienu „piederība pie sev nozīmīgām grupām”: „Cilvēki mēdz sevi labāk sajust un apzināties savu vietu pasaulē caur līdzdalību dažādās ļaužu grupās un kopās. Līdzīgas intereses, uzskati, vērtības, fiziski dotumi, zināšanas un daudzas citas lietas apvieno cilvēkus lielākās un mazākās grupās un kategorijās. Šīs grupas ļaudis var fiziski tikties cits ar citu, bet var pat nepazīt cits citu. Dažādos dzīves posmos un situācijās mums var būt svarīgas daudzas un dažādas šādas grupas.” Tālāk sekoja lūgums norādīt sev nozīmīgas grupas dažādās dzīves jomās. Anketā tika ietverti tādi raksturlielumi kā reliģija, politiskas organizācijas, formālas vai neformālas biedrības, asociācijas, nevalstiskas organizācijas, centri, tautība, valsts, profesionālas organizācijas vai grupas, profesijas, organizācijas vai uzskatu sistēmas, kas saistītas ar veselības stāvokli, izglītību vai personības attīstību, kultūru, atpūtu vai brīvo laiku.

Tālāk tika izteikts lūgums trīs pētījuma dalībniekiem izvēlēties svarīgākās grupas, un kā ceturrtā visiem bija jānorāda grupa „doktoranti”. Aizpildot anketu, bija jānovērtē, cik katras grupas biedru (šīs grupas ir nozīmīgas pētījuma dalībniekam) saskaņā ar respondenta viedokli ir arī citā grupā. Piemēram, cik indivīdu, kas pieder pie grupas „doktoranti”, ir arī grupā „latvieši”? Un cik liela daļa indivīdu, kas pieder pie grupas „latvieši”, ir piederīgi arī grupai „doktoranti”? Kopā tas veidoja divpadsmit jautājumus. Atbildes tika sniegtas skalā no 0 līdz 100% ar 10% intervālu. Katra pētījuma dalībnieka atbildes tika sasummētas un izrēķināts vidējais grupu pārklāšanās lielums katram dalībniekam. Grupu pārklāšanās rādītāju vidējais indekss ir sociālās identitātes sarežģītības rādītājs. Tas atspoguļo, kā indivīds uztver savu iekšgrupu struktūru, – jo vairāk savstarpēji pārklājas nozīmīgās grupas, jo vienkāršāka ir iekšgrupu uztvertā struktūra un mazāk izteikta sociālā identitātes sarežģītība.

Rezultāti un iztirzājums

Eksperimentālā manipulācija, lūdzot doktorantiem atcerēties situāciju no pasniedzēja vai studenta pieredzes, bija efektīva. Eksperimentālās grupas dalībnieki ar aktualizētu studenta sociālo identitāti izjuta statistiski nozīmīgi ($t(69) = 4,95$, $p < 0,01$) zemāku subjektīvo varu ($M = 3,84$, $SD = 0,74$) nekā grupa ar aktualizētu pasniedzēja identitāti ($M = 4,66$, $SD = 0,65$). Dalībnieku identifikācija ar studenta ($M = 4,89$, $SD = 0,81$) vai pasniedzēja lomu ($M = 4,94$, $SD = 0,95$) eksperimentālās manipulācijas rezultātā statistiski nozīmīgi neatšķīrās ($t = 0,24$, $p > 0,05$).

Pārbaudot hipotēzi, ka, palielinoties indivīda uztvertajai varai, pieaug abstrahēšanās no situatīvās sociālās identitātes, ar Manna–Vitnija testu tika salīdzināti eksperimentālo grupu dalībnieku lietotie abstrakcijas līmeņi, izsakoties par to, kādai būtu jābūt labai augstskolai. Aktualizētās pasniedzēja identitātes gadījumā pētījuma dalībnieku lietotie vidējie abstrakcijas līmeņi ($M = 2,27$, $SD = 0,14$, $n = 33$, vidējie abstrakcijas līmeņu rangi 41,91) bija statistiski nozīmīgi augstāki ($U = 432$, $p < 0,05$) nekā aktualizētās studenta identitātes gadījumā ($M = 1,84$, $SD = 0,11$, $n = 38$, vidējie abstrakcijas līmeņu rangi 30,87). Lai gan novērotais efekts nav liels ($r = 0,24$), tomēr hipotēze ir apstiprinājusies.

Anketas daļu par sociālās identitātes sarežģītību no 71 pētījuma dalībnieka bija aizpildījuši 63 respondenti, no tiem 33 eksperimentālajā grupā ar aktualizēto pasniedzēja sociālo identitāti un 30 otrajā eksperimentālajā grupā ar aktualizēto studenta sociālo identitāti. No turpmākās analīzes tika izslēgti vēl 9 pētījuma dalībnieki, kuri nebija norādījuši visas četras sev svarīgākās grupas, tomēr, novērtējot grupu pārklāšanos, bija atzīmējuši pārklāšanos vismaz 10% robežās visām četrām grupām, tāpēc tālākai analīzei katrā eksperimentālajā grupā palika 27 pētījuma dalībnieki.

Salīdzinot abu eksperimentālo grupu sociālās identitātes sarežģītības rādītāju un aprēķinot četru grupu uztverto pārklāšanos, – trīs pašu respondentu izvēlētās nozīmīgās iekšgrupas un ceturto obligāti noteikto iekšgrupu „doktoranti”, nozīmīgas atšķirības starp abu eksperimentālo grupu dalībniekiem nebija, lai gan bija tendence sagaidāmajā virzienā. Tā kā grupa „doktoranti” nebija viena no pētījuma dalībnieku pašu izvēlētajām nozīmīgajām iekšgrupām, bet tā bija jāizvēlas obligāti, tika veikta atkārtota analīze, izslēdzot šo grupu un sociālās identitātes sarežģītības rādītāju aprēķinot kā trīs pašu pētījuma dalībnieku izvēlēto nozīmīgo iekšgrupu uztvertās pārklāšanās indeksu. Aprēķinot sociālās identitātes sarežģītības rādītāju kā pašu pētījuma dalībnieku izvēlēto trīs nozīmīgo iekšgrupu pārklāšanos, tas bija augstāks ($t(49,12) = 2,17$, $p < 0,05$) eksperimentālajā grupā ar aktualizēto studenta identitāti ($M = 52,6$, $SD = 23,9$) salīdzinājumā ar vidējo rādītāju eksperimentālajā grupā ar aktualizētu pasniedzēja identitāti ($M = 39,9$, $SD = 18,7$). Tātad pētījuma dalībnieki, kuriem aktualizētajā situācijā bija kontrole pār savas un otra indivīda darbības rezultātiem, savas iekšgrupas uztvēra kā savstarpēji atšķirīgākas ar mazāku savstarpējo pārklāšanos, un tas liecina par izteiktāku sociālās identitātes sarežģītību salīdzinājumā ar pētījuma dalībniekiem, kuriem nebija varas jeb kontroles pār savas darbības rezultātiem.

Līdz ar to hipotēze, ka, palielinoties indivīda uztvertajai varai, pieaug uztvertā sociālās identitātes sarežģītība, guva apstiprinājumu.

Šajā pētījumā tā dalībnieki ar lielāku uztverto varu, raksturojot labu augstskolu, spēja to darīt, izmantojot piemērus no lielāka kategoriju skaita, un pētījuma dalībnieki ar mazāku uztverto varu raksturoja labu augstskolu, lietojot piemērus no mazāka kategoriju skaita. Kā liecina pētījumi, indivīdiem ar mazu varu ir raksturīgs regulējošais uzmanības un uzvedības fokuss, kas ir vērsts uz izvairīšanos un ierobežojumiem (Keltner, Gruenfeld, & Anderson, 2003). Tādā gadījumā indivīda uzmanība ir vērsta uz situatīvām detaļām un uzmanības fokuss ir sašaurināts līdz aktuālajai situācijai. Saskaņā ar šo viedokli pētījuma dalībnieki ar aktualizēto studenta identitāti, kura bija apdraudēta kontroles trūkuma dēļ pār savas darbības rezultātiem aktualizētajā situācijā, iespējams, vērsa uzmanību uz apdraudēto identitāti, t. i., uz studenta lomu, un līdz ar to pētījuma dalībnieki spēja atsaukt atmiņā piemērus par labu augstskolu, vairāk izmantojot piemērus no šīs vienas kategorijas. Savukārt pētījuma dalībnieki, kuriem bija aktualizēta pasniedzēja loma un līdz ar to kontroles iespēja pār saviem darbības rezultātiem attiecībā pret studentiem, pateicoties lielākai uztvertajai varai, spēja abstrahēties no aktualizētās identitātes un raksturot labu augstskolu, lietojot arī citas kategorijas.

Pārbaudot otro hipotēzi, pētījuma dalībniekiem ar aktualizēto studenta identitāti bija vienkāršota sociālās identitātes sarežģītība un dalībniekiem ar aktualizēto pasniedzēja identitāti – izteiktāka sociālās identitātes sarežģītība. Ja mazas varas gadījumā uzmanība ir piesaistīta aktuālajai situācijai (Keltner, Gruenfeld, & Anderson, 2003), tad, iespējams, to var salīdzināt ar situācijā aktuālu vienu sociālo identitāti, kura ir piesaistījusi visu indivīda uzmanību. Pētījuma dalībnieki ar aktualizētu studenta identitāti, iespējams, vairāk fokusējās uz situatīvi apdraudēto iekšgrupu „studenti”, nespēdami abstrahēties no šīs identitātes. Pētījumi norāda (Fiske, 2000), ka zemas varas gadījumā, kad indivīdam nav kontroles pār savas darbības rezultātiem, viņš var just lielāku apdraudējumu savas nākotnes prognozējamībai nekā indivīds, kuram ir kontrole pār savas darbības rezultātiem un attiecīgi – vara. Pētījuma dalībniekiem ar aktualizēto studenta lomu situācijās iekļautais nākotnes apdraudējums, iespējams, neļāva uztvert citas iekšgrupas kā savstarpēji atšķirīgas, jo viņu uzmanība un kognitīvie resursi bija vērsti uz analīzi par apdraudēto iekšgrupu, tāpēc subjektīvais priekšstats par savu iekšgrupu struktūru varētu īslaicīgi vienkāršoties. Jāsecina, ka vara kā kontrole pār savas darbības rezultātiem ir faktors, kas veicina sociālās identitātes sarežģītību.

Papildus tika veikts vēl viens eksperiments, lai labāk saprastu varas ietekmi uz spēju abstrahēties no aktualizētas situācijas un to raksturojošās situatīvās sociālās identitātes. Papildu eksperiments bija nepieciešams arī tāpēc, lai izslēgtu iegūto rezultātu alternatīvu skaidrojumu par sociālās identitātes sarežģītību. Pirmā pētījuma dalībnieki bija doktoranti, kuriem ir pastāvīgi aktualizēta studenta identitāte. Iespējams, ka eksperimentālajā manipulācijā papildus studenta identitātei, kas ir hroniski aktuāla doktorantiem, aktualizējot pasniedzēja identitāti, tika veicināta sociālās identitātes sarežģītība. Otrais eksperiments tika veikts, lai šādu alternatīvo skaidrojumu izslēgtu.

Otrais pētījums

Otrā eksperimentālā pētījuma mērķis bija pārbaudīt tādas pašas hipotēzes, kādas tika pārbaudītas pirmajā eksperimentā, pirmkārt, ka, palielinoties indivīda uztvertai varai, pieaug abstrahēšanās no situatīvās sociālās identitātes, un, otrkārt, ka, palielinoties indivīda uztvertai varai, pieaug uztvertā sociālās identitātes sarežģītība. Neatkarīgais mainīgais tāpat kā pirmajā pētījumā bija indivīda uztvertā vara, ar to saprotot kontroles iespējamību pār uzvedības rezultātiem, kas saistīti ar aktualizēto situāciju. Atkarīgie mainīgie līdzīgi kā pirmajā pētījumā bija abstrahēšanās no situatīvās sociālās identitātes un sociālās identitātes sarežģītība. Atšķirībā no pirmā pētījuma, kur vara tika manipulēta, pētījuma dalībniekiem atceroties reālas piedzīvotas situācijas, otrajā pētījumā vara tika manipulēta ar iedomātu situāciju palīdzību. Citādāk tika mērīta arī abstrahēšanās no situatīvās sociālās identitātes un sociālās identitātes sarežģītība.

Pētījuma dalībnieki – bakalaura līmeņa studenti ($N = 56$, no kuriem 52 bija sievietes, 4 – vīrieši), saņemot divas atšķirīgas anketas, tika nejauši sadalīti divās eksperimentālās grupās. Eksperimentālo manipulāciju anketas bija piemērotas dalībnieku dzimumam. Anketas sākumā bija iedomātās situācijas apraksts, pēc kura sekoja mērījumu jautājumi.

Anketās bija sniegts īss apraksts par noteiktu dzīves stilu un darbu uzņēmumā, kas veido starptautiski pievilcīgu jauniešu interneta avīzi. Daļa eksperimentālās grupas dalībnieku iztēlojās, ka viņi ir šī uzņēmuma īpašnieki, otra daļa – ka viņi ir tā galvenie redaktori. Tātad abas lomas aprakstā bija nozīmīgas organizācijas nākotnes attīstības stratēģiju izvēlē. Abu eksperimentālo grupu dalībniekiem atkarībā no pētījuma dalībnieka dzimuma tika aktualizēta arī iedomāta personīgā identitāte – māte vai tēvs, kuram ir mazs bērns, un visiem dalībniekiem vienāds dzīves stils. Aprakstā uzņēmumā ir gaidāmas pārmaiņas, tāpēc „prāta vētras” sapulcē ir jāattīsta dažādi nākotnes stratēģijas modeļi. Uzņēmuma īpašniekam pieder galavārds par to, kādi lēmumi par uzņēmuma nākotni tiks pieņemti. Tātad uzņēmuma īpašnieks kontrolē redaktora darbības gala iznākumu. Kontrole vai tās trūkums par to, kā tieši attīstīsies darbība uzņēmumā, ir būtiska „uzņēmējam” vai „redaktoram”, jo tiešā veidā ietekmēs norises aktualizētās personīgās identitātes kontekstā. Saskaņā ar definīciju par varu kontrole pār resursiem nodrošina varu tikai tad, ja šie resursi indivīdam ir nozīmīgi (Fiske & Berdahl, 2007). Eksperiments tika veidots tā, lai personīgās identitātes kontekstā būtu svarīgi, vai ir iespējams kontrolēt to, kas notiek profesionālās identitātes jomā.

Liela varas gadījumā iedomātās situācijas apraksts sievietēm bija šāds:¹ „Jūs dzīvojat Pāvilstas tuvumā, Latvijai tradicionālā viensētā. Savā ziņā Jūs esat „zaļā”. Jūs aizraujaties ar labai draudzīgu dzīves stilu un Jūs esat veiksmīga uzņēmēja. Jums ir četrus gadus veca meitiņa, kura patlaban iet bērn

¹ Kā piemērs tiek sniegti sieviešu anketās iekļautie situāciju apraksti liela varas gadījumā un vīriešu anketās iekļautie teksti mazas varas gadījumā.

dārzā Pāvilostā, un Jūsu partneris strādā radošu darbu Ventspils mākslas centrā. Darba specifika prasa viņam atrasties darbā no plkst. 7:00 līdz 19:00, bet Jūsu un partnera vecāki dzīvo Vidzemē. Jūsu dibinātais uzņēmums veido interneta avīzi 18 līdz 25 gadus veciem jauniešiem un divu gadu laikā ir guvis ievērojamus panākumus. Portālā avīze tiek publicēta 6 valodās, un ieņēmumi no reklāmas banneriem ir ļoti labi. Avīzei ir sociāla funkcija. Raksti skar dažādas sfēras: attiecības, izglītību Eiropas Savienības un Amerikas robežās, profesionālo izvēli, vecāku un jauniešu attiecības, izklaidi, sociālo tīklu nozīmi jauniešu dzīvē, jauniešu nākotnes lomu valstu attīstībā. Jūs šobrīd izstrādājat tālāko uzņēmuma stratēģiju. Jums ir iespēja attīstīt portālu un paplašināt biznesu, dažādojot portāla saturu un pietuvinot to katras zemes aktualitātēm. Tāpēc Jums ir jānovērtē, vai dažādas Eiropas valstis ir būtiski atšķirīgas savā starpā, vai tomēr visas ir daudz maz līdzīgas attiecībā par jauniešus interesējošām lietām un jauniešiem aktuālām problēmām. Vai dažādu Eiropas valstu jauniešus var interesēt lielāko Eiropas interaktīvo mākslas un mūzikas pasākumu apraksti un jauniešu kustību aktivitātes, vai tikai lokālas norises. Pārmaiņas uzņēmumā prasīs lielu komandas ieguldījumu un ciešu starpvalstu sadarbību. Jums ir pietiekoši daudz resursu, lai pieņemtu labāko lēmumu organizācijai un savai personīgajai dzīvei. Jūs izvērtēsiet galvenās redaktora no Latvijas kompetenci vadīt starpvalstu redaktoru komandu, ja tāda tiks veidota. Jebkurā gadījumā jūsu pārliecība un izjūta arī kalpos par pamatu lēmuma pieņemšanai. Pēc nedēļas Jūs esat ielāņojusi vadības grupas sanākumi – „prāta vētru” – par organizācijas nākotni. Cītu valstu ekspertu iesaistīšana nozīmētu komandas kompetences palielināšanu.”

Mazas varas gadījumā iedomātās situācijas apraksts vīriešiem bija šāds: „Jūs dzīvojat Pāvilostas tuvumā, Latvijai tradicionālā viensētā. Savā ziņā Jūs esat „zaļais”. Jūs aizraujaties ar dabai draudzīgu dzīves stilu un Jūs esat galvenais redaktors veiksmīgā uzņēmumā. Jums ir četrus gadus veca meitiņa, kura patlaban iet bērnudārzā Pāvilostā, un Jūsu partnere strādā radošu darbu Ventspils mākslas centrā. Darba specifika prasa viņai atrasties darbā no plkst. 7:00 līdz 19:00, bet Jūsu un partneres vecāki dzīvo Vidzemē. Uzņēmums, kurā Jūs strādājat un līdz šim bijāt galvenais ideju radītājs, veido interneta avīzi jauniešiem vecumā no 18 līdz 25 gadiem, divu gadu laikā ir guvis ievērojamus panākumus. Jums ir unikāla pieredze, Jūs pazīstat gan jauniešu dzīvi tuvu dabai, gan pilsētas dzīvi. Virtuālā biznesa vide ļauj Jums strādāt, atrodoties Pāvilostā. Jūs iedziļināties dažādās jauniešu dzīves aktualitātēs, piešķirot avīzei sociālu funkciju. Avīze ir tik aizraujoša un jauniešus uzrunājoša, ka jau tiek tulkota 6 Eiropas valodās. Jums ir prieks par radošo komandu šeit Latvijā, kur Jūs strādājat. Uzņēmuma īpašniekam ir padomā pārmaiņas – attīstīt portālu un paplašināt biznesu, dažādojot portāla saturu un pietuvinot to katras zemes aktualitātēm, iespējams, piesaistot redaktorus arī no citām valstīm. Jums ir neskaidrs, kā tas ietekmēs Jūsu darbu un dzīvi. Pārmaiņas uzņēmumā prasīs lielu komandas ieguldījumu un ciešu starpvalstu sadarbību. Jūsu profesionālo un privāto dzīvi ietekmēs uzņēmuma īpašnieka lēmumi. Jūs zināt, ka uzņēmuma īpašnieks gaida Jūsu viedokli, kā attīstīt tālāk uzņēmumu, un vērtēs Jūsu kompetenci vadīt starpvalstu redaktoru komandu, ja tāda tiks veidota. Jūsu paustās idejas var ietekmēt lēmuma

pieņemšanu. Pēc nedēļas ir paredzēta vadības grupas sanāksme – „prāta vētra” – par organizācijas nākotni. Citu valstu ekspertu iesaistīšana var nozīmēt būtiskas izmaiņas Jūsu dzīves ritmā.”

Manipulācijas efektivitāte tika pārbaudīta, mērot eksperimentālās manipulācijas dēļ radušos subjektīvo varas izjūtu tādā pašā veidā kā pirmajā pētījumā un lietojot skalas modifikācijas, kuras tika izmantotas pētījumos jau iepriekš (Smith, Wigboldus, & Dijksterhuis, 2008). Pētījuma dalībnieki, atbildot uz jautājumu: „Lūdzu, atzīmējiet, cik lielā mērā Jūs aprakstītajā situācijā justos”, novērtēja (no 1 līdz 7), kā viņi justos aprakstītajā situācijā, kur izjūtu prepoli atradās abos skalas galos – elastīgs vai nelokāms, atkarīgs vai neatkarīgs, mainīgs vai noteikts, padevīgs vai vadošs, nedrošs vai pārliecināts. Iekšējās saskaņotības koeficients Kronbaha alfa varas izjūtas skalai pētījumā bija 0,73 ($N = 56$).

Pirmais atkarīgais mainīgais (abstrahēšanās līmenis no situatīvās sociālās identitātes) – vecāku lomas – tika noteiktas atkarībā no tā, cik lielā mērā eksperimenta dalībnieki spēja abstrahēties no nesaistītās personīgās situācijas, kas nav saistīta ar uzdoto mērķi. Eksperimentā tas nozīmē: ja indivīds spēj abstrahēties no aktualizētās vecāku lomas, viņš spēs radīt daudzveidīgas idejas, kas nav saistītas ar personīgo identitāti. Bet, ja indivīda uzmanība būs pievērsta atsevišķām ar personīgo identitāti saistītām lietām, viņam var būt ierobežotas spējas lūkoties pēc dažādiem elastīgiem nākotnes stratēģijas risinājumiem. Atbildes uz jautājumu „Miniet jautājumus, par kuriem Jūs visvairāk domāsiet nākamās nedēļas laikā, gatavojoties vadības sapulcei” ar atvēlētu vietu sešām atbildēm kodēja divi iepriekš apmācīti kodētāji. Katru atbildi kodēja kā augstu vai zemu abstrahēšanos no personīgās identitātes.

1. Augstas abstrahēšanās līmenis tika piešķirts atbildei, kura sevī ietvēra uzņēmuma nākotnes perspektīvu, jaunu stratēģiju radīšanu. Piemēram, „cik populāra avīze ir kļuvusi valsts robežās”, „kas tieši vairāk piesaista katras valsts lasītājus”, „kāds būs portāla saturs”, „ar kādām valstīm sadarboties”, „galvenās jauniešus interesējošās lietas”, „valodas un informācijas pasniegšanas veidi”, „ideja veidot jauniešu sanāksšanu un viņu vēlmes Latvijā”, „ko, kā, kad, cik Latvija var dot, rādīt, mācīt citām valstīm, cilvēkiem”.
2. Zemas abstrahēšanās līmenis tika piešķirts atbildei, kura ietvēra sevī individuālo perspektīvu vai atteikšanos radīt jebkādas stratēģijas to apspriešanai. Piemēram, „kā turpmāk darbs ietekmēs manu dzīvi”, „vai mēs paši esam gatavi mainīties un uzņemties šīs izmaiņas, kurš būs atbildīgs”, „vai nāksies vēl vairāk laika pavadīt darbā”, „ko uzvilkt meitai bērnudārzā”, „vai es nezaudēšu savas līdera pozīcijas”, „kā pārmaiņas ietekmēs maksu par darbu”, „cik lielā mērā šādas pārmaiņas vispār nepieciešamas”.

Koena kapas vērtība pētnieku kodētās atbildēs bija 0,72 ($N = 283$). Kopīgi tika novērstas atšķirības. Katram respondentam tika aprēķināts abstrahēšanās līmeņa indekss robežās no 0 līdz 1. Augsta un zema abstrahēšanās no personīgās identitātes līmeņa indekss tika aprēķināts, nosakot, cik liela proporcija

no respondenta atbildēm ir izteikta augstā abstrahēšanās līmenī, cik – zemā. $AI = fA / n$ (fA ir atbilžu skaits, kuras ir sniegtas augstā abstrahēšanās līmenī, n ir konkrētā respondenta kopīgais atbilžu skaits). Tādā veidā katrs respondents ieguva indeksu skalā no 0 līdz 1. Ja indekss vairāk tuvojas 1, respondents vairāk abstrahējas no personīgās identitātes, ja tuvojas 0, abstrahējas mazāk.

Otrs atkarīgais mainīgais šajā pētījumā ir sociālās identitātes sarežģītība. Tas tika noteikts, nosakot uztverto pārklāšanos starp divām iekšgrupām, ar kurām identifikācija bija aktualizēta. Tika uzdoti jautājumi atkarībā no respondenta dzimuma: „Kā Jums šķiet, cik no mazu bērnu māmiņām ir arī veiksmīgas uzņēmējas?”; „Kā Jums šķiet, cik no mazu bērnu tēviem ir arī veiksmīgi uzņēmēji?”; „Kā Jums šķiet, no veiksmīgām uzņēmējām ir arī mazu bērnu māmiņas?”; „Kā Jums šķiet, no veiksmīgiem uzņēmējiem ir arī mazu bērnu tēti?”. Atbildes tika sniegtas 100 punktu skalā. Divu grupu uztvertā pārklāšanās, nosakot sociālās identitātes sarežģītības līmeni, iepriekš ir izmantota vismaz vienā pētījumā (Schmid, Hewstone, Tausch, Cairns, & Hughes, 2009).

Rezultāti

Iedomāto situāciju aprakstos ietvertā eksperimentālā manipulācija ar kontroles esamību vai neesamību pār saviem darbības rezultātiem „uzņēmēja” vai „redaktora” lomā bija veiksmīga, abu grupu pētījuma dalībniekos izraisot atšķirīgu varas izjūtu. Eksperimentālās grupas „uzņēmēji” dalībniekiem bija statistiski nozīmīgi ($t(54) = -3,75, p < 0,01$) augstāka varas izjūta ($M = 4,94, SD = 0,8, n = 27$) nekā eksperimentālās grupas „redaktori” dalībniekiem ($M = 4,13, SD = 0,82, n = 29$).

Hipotēze, ka, palielinoties indivīda uztvertajai varai, pieaug abstrahēšanās no situatīvās sociālās identitātes, apstiprinājās arī šajā pētījumā. Salīdzinot abu eksperimentālo grupu vidējos abstrahēšanās indeksus ar t -testu, abstrahēšanās līmeņa no personīgās identitātes vidējais abstrahēšanās indekss bija būtiski augstāks ($t(54) = -3,49, p < 0,01$) eksperimentālajā grupā ar iedomātu uzņēmēja identitāti ($M = 0,79, SD = 0,28$), salīdzinot ar eksperimentālo grupu ar iedomātu redaktora identitāti ($M = 0,56, SD = 0,25$).

Pārbaudot otro hipotēzi, ka, palielinoties indivīda uztvertajai varai, pieaug uztvertās sociālās identitātes sarežģītība, tā arī apstiprinājās ar nosacījumu, ka no analīzes tika izslēgta viena ekstrēmā vērtība no eksperimentālās grupas ar iedomāto uzņēmēja identitāti. Augstāka uztvertā sociālās identitātes sarežģītība ($t(45,44) = 2,11, p < 0,05$) tika konstatēta grupai ar lielāku uztverto varu, t. i., eksperimentālai grupai ar iedomāto uzņēmēja identitāti ($M = 31,56, SD = 13,7, n = 25$), salīdzinot ar grupu ar mazāku uztverto varu, t. i., ar eksperimentālu grupu ar iedomāto redaktora identitāti ($M = 42,48, SD = 23,9, n = 29$).

Pētījumi liecina, ka lielas varas gadījumā indivīdu uzmanību un uzvedību regulējošais fokuss ir vērsts uz uzsākšanu, informācijas apstrādes procesi sevi ietver elastīgu stratēģiju izvēli, uzmanība ir vērsta tālāk par pašreizējo situāciju (Keltner, Gruenfeld, & Anderson, 2003). Tās saskan ar teoriju par psiholoģisko

distanci un tās ietekmi uz indivīdu priekšstatu abstrakcijas līmeņiem (Lieberman, Trope, & Stephan, 2007), kura skaidro, ka indivīdi, kam piemīt vara, veido abstraktāka līmeņa psiholoģiskos priekšstatus, kas palīdz distancēties no situāciju raksturojošām īpašībām. Pētījuma dalībnieki ar iedomāto uzņēmēja identitāti, kura nodrošināja kontroles iespēju pār saviem uzvedības un lēmumu rezultātiem, spēja vieglāk abstrahēties no aktualizētās personīgās identitātes – vecāku lomas, domājot par iedomātā uzņēmuma nākotni.

Vienlaikus tika konstatēts, ka sociālās identitātes sarežģītība ir mazāk izteikta eksperimentālai grupai ar iedomāto redaktora lomu, kura nodrošināja mazāku kontroli pār savas uzvedības un lēmumu rezultātiem, attiecīgi mazāku uztverto varu. Abām eksperimentālām grupām sociālā identitāte – mazu bērnu māte vai tēvs – bija vienādi aktualizēta. Tās eksperimentālās grupas dalībnieki, kurai nebija kontroles pār organizācijas nākotnes darbības veidu, varēja just, ka viņu aktualizētā personīgā identitāte sagaidāmo organizācijas nākotnes izmaiņu kontekstā ir apdraudēta, un tāpēc viņu uzmanība varētu būt pastiprināti pievērsta šai kategorijai. Rezultātā, analizējot abu grupu pārklāšanos, personīgā identitāte pētījuma dalībnieku uztverē saskaņā ar teoriju par sociālās identitātes sarežģītības veidiem (Roccas & Brewer, 2002), iespējams, kļuva dominējoša un profesionālā identitāte tika izmantota kā viens no lielumiem, kas raksturo personīgo identitāti. Tas nozīmē, ka attiecībā uz personīgo identitāti tika lietots rūpīgs, detalizēts informācijas apstrādes process, bet profesionālā identitāte tika uztverta kā abstraktāka vienība ar mazāku iekšēju variāciju skaitu. Šādas teorētiskas spekulācijas atbalsta iepriekš pausto viedokli, ka varas ietekme uz informācijas apstrādes procesiem ir atkarīga no situācijas konteksta, indivīda motivācijas un mērķiem.

Iztirzājums

Divu veikto eksperimentālo pētījumu galvenie rezultāti attiecībā uz pirmo hipotēzi, ka, palielinoties indivīda uztvertajai varai, t. i., kontrolei pār uzvedības rezultātiem, kas saistīti ar aktualizēto situāciju, pieaug abstrahēšanās no situatīvās sociālās identitātes, bija šādi: abos eksperimentos pētījuma dalībnieki, kuriem eksperimentāli tika nodrošināta lielāka uztvertā vara, ar to saprotot kontroli pār aktualizētajā situācijā svarīgām jomām, spēja vairāk abstrahēties no situācijās aktualizētiem raksturlielumiem, konkrēti, no situatīvām sociālām identitātēm.

Kā liecina rezultāti, otrā eksperimenta dalībnieki ar iedomāto redaktora lomu, kuriem nebija pilnīgas kontroles pār to, kādi lēmumi tiks pieņemti par organizācijas darbības veidu nākotnē pēc „prāta vētras” sapulces, daudz vairāk domāja par personīgās identitātes lietām nekā pētījuma dalībnieki uzņēmēja lomā. Šajā pētījumā netika analizēts abstraktu lingvistisko kategoriju lietojums valodā (Semin & Fiedler, 1988, 1992) vai psiholoģisko priekšstatu abstrakcijas līmeņi (Lieberman, Trope, & Stephan, 2007), bet gan tika aplūkota spēja vienkāršot un abstrahēties no vienas dzīves jomas jeb informācijas kategorijas, lai

uztvertu un analizētu citu kategoriju vai abu kategoriju jaunas sakarības, konkrēti – abstrahēšanās spēju no vienas aktualizētas identitātes par labu citai. Spēja abstrahēties un neanalizēt visu aktuālajā situācijā pieejamo informāciju par iedomāto vecāku lomu saskan ar to, ka indivīdi ar lielāku varu domā un izdara spriedumus vienkāršotā veidā, neizmantojot sarežģītu kognitīvo analīzi (Depret & Fiske, 1999; Keltner, Gruenfeld, & Anderson, 2003). Abstrahējoties no personīgās identitātes, indivīdiem tā jāvienkāršo, personīgās identitātes kontekstā nedomājot par visām sekām, kādas varētu radīt organizācijas izmaiņas nākotnē. Ja ņem vērā visu eksperimentālajā situācijā pieejamo informāciju, fokusēšanās tikai uz izvirzīto mērķi (organizācijas nākotnes stratēģiju izstrāde) tiešām nozīmē neanalizēt visu detalizētā līmenī pieejamo informāciju un pretrunas šīs informācijas iekšienē (informācija par personīgās un profesionālās identitātes jomām). Iespējams, var secināt, ka indivīdi ar lielu varu spēj elastīgi izvēlēties, uz ko vērst savu uzmanību, pretstatā indivīdiem ar mazu varu, kuru uzmanības fokuss paliek vairāk piesaistīts tai identitātei un situācijas daļai, kurā viņi nejūt kontroli un varu, tātad, iespējams, jūtas apdraudēti. Pastāv arī iespēja, ka aktuāla abstrakta mērķa gadījumā – radīt idejas „prāta vētras” sapulcei par organizācijas nākotni – konkrētie mērķi (personīgās identitātes vajadzību apmierināšana), kuri neatbilda abstraktajam mērķim, tika nomākti, tā secināts līdzīgos pētījumos (Bodenhouse & Macrae, 1998; Kunda & Thagard, 1996). Tajā pašā laikā, iespējams, jaunu ideju radīšana par organizācijas nākotni prasa sarežģītu kognitīvo spriešanu. Tādā gadījumā galvenā atšķirība informācijas apstrādē starp indivīdiem ar lielu un mazu varu, kā uzskata Smite un Trops (Smith & Trope, 2006), ir tas, uz kāda līmeņa informāciju indivīdi vērš savu uzmanību. Pirmajā pētījumā indivīdi ar lielāku uztverto varu, raksturojot labu augstskolu, spēja izmantot piemēru no lielāka kategoriju skaita, salīdzinot ar pētījuma dalībniekiem ar mazāku uztverto varu. Tas tika skaidrots ar nespēju abstrahēties no apdraudētās kategorijas, t. i., no studentu lomas mazas varas gadījumā. Tā kā indivīds nevar vienlaikus apstrādāt bezgalīgu informācijas vienību daudzumu, vienmēr jāizdara izvēle, kam pievērst uzmanību (Andersen, Moskowitz, Blair, & Nosek, 2007).

Iespējams, var secināt, ka indivīdiem piemītošā vara situatīvi būtiskā kontekstā nodrošina lielāku elastību informācijas apstrādes procesu veidu izvēlē, kā tiks apstrādāta informācija un kāds būs uzmanības fokuss atkarībā no indivīda mērķiem. Savukārt indivīdi ar mazu varu ir daudz ierobežotāki informācijas apstrādes procesu veidu izvēlē. Neatkarīgi no mērķa viņu uzmanība fokusējas uz to jomu, kurā viņiem nav varas pār rezultātiem vai resursiem vai pastāv apdraudējums.

Divos veiktos eksperimentālos pētījumos apstiprinājās arī hipotēze, ka, palielinoties indivīda uztvertajai varai, t. i., kontrolei pār uzvedības rezultātiem, kas saistīti ar aktualizēto situāciju, pieaug uztvertā sociālās identitātes sarežģītība. Abos eksperimentos pētījuma dalībnieki, kuriem eksperimentāli tika nodrošināta lielāka uztvertā vara, uzrādīja izteiktāku sociālās identitātes sarežģītību. Pirmajā pētījumā eksperimentālajā grupā ar aktualizētu studenta identitāti trīs nozīmīgo iekšgrupu pārklāšanās bija lielāka un līdz ar to sociālās identitātes

sarežģītība vienkāršāka nekā eksperimentālajā grupā ar aktualizētu pasniedzēja identitāti. Otrajā pētījumā eksperimentālā grupa, kurai bija mazāka vara pār situācijas rezultātiem saistībā ar lēmumiem par organizācijas darbības nākotni, nesaskatīja tik lielu atšķirību starp mazu bērnu mātēm un tēviem un veiksmīgiem uzņēmējiem.

Sociālās identitātes sarežģītība ir saistīta ar kompleksu un integrējošu domāšanas veidu, kas savukārt prasa lielākus kognitīvos resursus (Tetlock, Skitka, & Boettger, 1989). Līdz ar to izteiktāka sociālās identitātes sarežģītība liecina, ka indivīdiem ar lielu varu ne vienmēr ir raksturīga informācijas vienkāršošana. Iepriekšējos pētījumos ir pierādīts, ka sociālās identitātes sarežģītību kavē apdraudējums iekšgrupai – gan kā stresa avots, gan kā uzmanības fokusēšanas uz apdraudēto iekšgrupu veicinātājs (Miller, Brewer, & Arbuckle, 2009). Sociālās identitātes sarežģītība ir izteikta, ja indivīds uztver atšķirības starp sev būtiskām iekšgrupām (Roccas & Brewer, 2002) un vienlaikus ir aktuālas vairākas sociālās identitātes. Saskaņā ar teorētisko analīzi par abstraktāku kategoriju veidošanu, lai varētu uztvert atšķirības starp savām iekšgrupām, indivīdam ir jāspēj abstrahēties no lielā informācijas daudzuma un atsevišķo stimulu variācijas, kuri ir ietverti katrā atsevišķā identitātē, lai spētu salīdzināt būtiskākās atsevišķo identitāšu īpašības (Andersen, Moskowitz, Blair, & Nosek, 2007; Tetlock, Skitka, & Boettger, 1989). Ja indivīda uzmanības fokuss ir pastiprināti pievērsts tikai vienai aktuālai sociālai identitātei, lielāka uzmanība tiek pievērsta dažādiem informācijas stimuliem par šo vienu sociālo identitāti un citas sociālās identitātes var tikt uztvertas kā būtiskāko identitāti papildus raksturojošas īpašības (Roccas & Brewer, 2002). Pastiprināta uzmanība vienai identitātei (jeb iekšgrupai) bieži tiek pievērsta situācijā, kad minētā identitāte (jeb iekšgrupa) ir apdraudēta. Starpgrupu kontekstā šāds apdraudējums var būt gan piekļuve resursiem, gan simbolisks apdraudējums kādas grupas vispārpieņemtām vērtībām (Brewer & Pierce, 2005). Dažāds varas sadalījums ir viens no faktoriem, kas var radīt apdraudējumu kādai identitātei vai iekšgrupai. Ja vienai grupai ir lielāka kontrole pār resursiem, kas ir svarīgi abām grupām, tad otra grupa var justies apdraudēta. Saskaņā ar definīciju par varu kā sociālo attiecību strukturālu īpašību tas nozīmē, ka mazākas varas gadījumā uzmanība tiek vērsta uz apdraudēto identitāti. Tomēr ne vienmēr lielākas varas gadījumā sociālās identitātes sarežģītība būs izteiktāka, un pretēji. Kā iepriekš minēts, varas ietekme ir cieši saistīta ar kontekstu, situācijā iesaistīto indivīdu mērķiem un motivāciju.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. NY.
- Andersen, S. M., Moskowitz, G. B., Blair, I. V., & Nosek, B. A. (2007). Automatic thought. In A. W. Kruglanski, E. Higgins, & E. Tory (Eds.), *Social Psychology: Handbook of Basic Principles*, New York, NY, USA: Guilford Press.
- Bodenhausen, G. V., & Macrae, C. N. (1998). Stereotype activation and inhibition. In R. S. Wyer, J. R. (Eds.), *Advances in Social Cognition*, 11, 1–52.

- Brewer, M. B. (2000). Reducing prejudice through cross-categorization: effects of multiple social identities. In S. Oskamp (Ed.), *Reducing Prejudice and Discrimination* (pp. 165–183). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Brewer, M. B., & Pierce, K. P. (2005). Social identity complexity and outgroup tolerance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 428–437.
- Chen, S., Ybarra, O., & Kiefer, A. K. (2004). Power and impression formation: The effects of power on the desire for morality and competence information. *Social Cognition*, 22, 391–421.
- Depret, E., & Fiske, S. T. (1999). Perceiving the powerful: Intriguing individuals versus threatening groups. *Journal of Experimental Social Psychology*, 35, 461–480.
- Duck, J. M., & Fielding, K. S. (1999). Leaders and sub-groups: one of us or one of them? *Group Processes and Intergroup Relations*, 2, 203–230.
- Fiske, S. T. (1993). Controlling other people: The impact of power on stereotyping. *American Psychologist*, 48, 621–628.
- Fiske, S. T. (2000). Stereotyping, prejudice, discrimination at the seam between the centuries: evolution, culture, mind, and brain. *European Journal of Social Psychology*, 30, 299–322.
- Fiske, S. T., & Berdahl, J. (2007). Social power. In A.W. Kruglanski, E. Higgins, & E. Tory (Eds.), *Social Psychology: Handbook of Basic Principles*, New York, NY, USA: Guilford Press.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 878–902.
- French, J. R. P., & Raven, B. H. (1959). The bases of social power. In D. Cartwright (Ed.) *Studies in Social Power* (pp. 118–149). Ann Arbor: University of Michigan, Institute of Social Research.
- Georgesens, J. C., & Harris, M. J. (2000). The balance of power: Interpersonal consequences of differential power and expectation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 1239–1257.
- Gritāne, E. (2011). Līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim, grupas piederības nozīmīgums un līdera grupas piederība – to ietekme uz uztverto līdera efektivitāti. Eksperimentāls pētījums. *LU Raksti. Psiholoģija*, 768. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 91–109.
- Guinote, A., & Vescio, T. (Eds.). (2010). *The social Psychology of Power*. New York: Guilford Press.
- Hains, C. S., Hogg, M. A., & Duck, J. M. (1997). Self-categorization and leadership: effects of group prototypicality and leader stereotypicality. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23 (10), 1087–1100.
- Haslam, S. A. (2004). *Psychology in Organizations: The Social Identity Approach* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Hogg, M. A., Abrams, D., Otten, S., & Hinkle, S. (2004). The social identity perspective. Intergroup relations, self-conception, and small groups. *Small Group Research*, 35, 246–276.
- Hogg, M. A., Hains, S. C., & Mason, I. (1998). Identification and leadership in small groups: salience, frame of reference, and leader stereotypicality effects on leader evaluations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1248–1263.
- Hogg, M. A., & Terry, D. J. (2001). *Social Identity Processes in Organizational Contexts*. New York: Taylor & Francis.

- Keltner, D., Gruenfeld, D. H., & Anderson, C. (2003). Power, approach, and inhibition. *Psychological Review*, 110 (2), 265–284.
- Kimchi, R. (1992). Primacy of wholistic processing and global/local paradigm: A critical review. *Psychological Bulletin*, 112, 24–38.
- Kunda, Z., & Thagard, P. (1996). Forming impressions from stereotypes, traits, and behaviours: A parallel-constraint-satisfaction theory. *Psychological Review*, 103, 284–308.
- Lammers, J., Stoker, J. I., & Stapel, D. A. (2009). Opposite effects on stereotyping, but parallel effects on behavioral approach tendencies. *Psychological Science*, 20 (12), 1543–1549.
- Lieberman, N., Trope, Y., & Stephan, E. (2007). Psychological distance. In A. W. Kruglanski, E. Higgins, & E. Tory (Eds.), *Social Psychology: Handbook of Basic Principles*, New York, NY, USA: Guilford Press.
- Miller, K. P., Brewer, M. B., & Ar buckle, N. L. (2009). Social identity complexity: its correlates and antecedents. *Group Processes & Intergroup Relations*, 12 (1), 79–94.
- Mullen, B., Migdal, M. J., & Hewstone, M. (2001). Crossed categorization versus simple categorization and intergroup evaluations: A meta-analysis. *European Journal of Social Psychology*, 31, 721–736.
- Overbeck, J. R. (2010). Concepts, domains, and historical perspectives on power. In A. Guinote & T. Vescio (Eds.), *The Social Psychology of Power*. New York: Guilford Press.
- Overbeck, J. R., & Park, B. (2001). When power does not corrupt: Superior individuation processes among powerful perceivers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 549–565.
- Overbeck, J. R., & Park, B. (2006). Powerful perceivers, powerless objects: Flexibility of power holders' social attention. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 99, 227–243.
- Raven, B. H. (1993). The bases of power: Origins and recent developments. *Journal of Social Issues*, 49, 227–251.
- Roccas, S., & Brewer, M. B. (2002). Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6, 88–106.
- Schmid, K., Hewstone, M., Tausch, N., Cairns, E., & Hughes, J. (2009). Antecedents and consequences of social identity complexity: intergroup contact, distinctiveness threat, and outgroup attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35, 1085–1098.
- Semin, G. R., & Fiedler, K. (1988). Relocating attributional phenomena within a language-cognition interface: The case of actors' and observers' perspectives. *European Journal of Social Psychology*, 19, 491–508.
- Semin, G., & Fiedler, K. (1992). The inferential properties of interpersonal verbs. In G. Semin, & K. Fiedler (Eds.), *Language, Interaction and Social Cognition* (pp. 58–78). Newbury Park, CA: Sage.
- Semin, G. R., Higgins, T., de Montes, L. G., Estourget, Y., & Valencia, J. F. (2005). Linguistic signatures of regulatory focus: how abstraction fits promotion more than prevention. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89 (1), 36–45.
- Smith, P. K., & Trope, Y. (2006). You focus on the forest when you're in charge of the trees: Power priming and abstract information processing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 578–596.
- Smith, P. K., Wigboldus D. H. J., & Dijksterhuis A. (2008). Abstract thinking increases one's sense of power. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44, 378–385.

- Tetlock, P. E., Skitka, L., & Boettger, R. (1989). Social and cognitive strategies for coping with accountability: conformity, complexity and bolstering. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57 (4), 632–640.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the Social Group: a Self-Categorization Theory*. Oxford, England: Blackwell.

Summary

The purpose of the study was to determine the impact power has on the level of abstraction within information processing and social identity complexity by testing two hypotheses: the level of abstraction an individual holds about salient social identity increases by growth of perceived power, and perceived social identity complexity increases by growth of perceived power. Two experiments were conducted by using between-subjects designs.

The first study with 71 participants took place within the internet; the second study with 56 participants was held face to face. Results were the following: participants of both studies with experimentally created feeling of controllability about the results of their own and other individuals' behaviours regarding context specific fields (high perceived power), abstracted more from salient social identity and had more complex social identity complexity in comparison with participants of the studies with experimentally created lower feeling of controllability about the results of their own and other individuals' behaviours regarding context-specific fields (low perceived power).

Keywords: power, levels of abstraction in information processing, social identity complexity.

Jauniešu internalizētas un eksternalizētas problēmas saistībā ar piesaisti vecākiem un vecāku alkohola lietošanu

Internalized and Externalized Behavior Problems in Adolescents in Relation with Attachment to Parents and Alcohol Abuse of Parents

Ilona Laizāne, Sandra Sebre

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte

Psiholoģijas nodaļa

Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083

E-pasts: ilona.laizane@gmail.com, sebre@lanet.lv

Šī pētījuma mērķis bija izpētīt, kāda ir saistība starp jaunieša attiecībām ar māti un tēvu, viņa vecāku alkohola lietošanas biežumu un jauniešu internalizētām un eksternalizētām uzvedības problēmām. Pētījumā piedalījās 315 jaunieši vecumā no 15 līdz 18 gadiem un aizpildīja anketas par drošo piesaisti mātei un tēvam (IPPA, Armsden & Greenberg, 1987), vecāku alkohola lietošanas biežumu (AUDIT, Babor, et al., 2001) un internalizētām un eksternalizētām uzvedības problēmām (YSR 11/18 – Youth Self Report, Achenbach & Rescorla, 2001). Pētījuma rezultāti rāda, ka ir atšķirības eksternalizētu uzvedības problēmu rādītājos – jaunieši uzrāda augstākus rezultātus nekā jauniešes. Turklāt arī vecāku alkohola lietošanas biežuma rādītāji jauniešiem un jauniešiem atšķiras – jauniešes biežāk norāda, ka viņu vecāki lieto alkoholu. Pētot, kuri mainīgie prognozē jauniešu internalizētas un eksternalizētas uzvedības problēmas, tika konstatēts, ka jauniešiem nozīmīgi internalizētu un eksternalizētu problēmu prognozētāji ir piesaistes vecākiem apakšskalu rādītāji: mātes un tēva atsvešināšanās un uzticēšanās trūkums mātei un tēvam. Turpretī jauniešiem nozīmīgi internalizētu un eksternalizētu uzvedības problēmu prognozētāji ir vecāku alkohola lietošana un visi piesaistes tēvam apakšskalu rādītāji, kā arī atsvešināšanās no mātes un uzticēšanās trūkums mātei. Pētījuma rezultāti norāda uz diferencētu pieeju nepieciešamību atkarībā no dzimuma uzvedības problēmu risināšanā jauniešiem.

Atslēgvārdi: piesaiste, uzvedības problēmas, vecāku alkohola lietošana ģimenē.

Uzvedības problēmas ir aktuāla tēma attīstības psiholoģijā ne tikai Latvijā, bet visā pasaulē. Jaunieši ar uzvedības problēmām bieži ir pakļauti depresijai, psihoaktīvo vielu lietošanai un antisociālai uzvedībai. Viņi var nodarīt nopietnus fiziskus un emocionālus kaitējumus gan sev, gan arī citiem. Ar uzvedības problēmām saistītās izpausmes ietekmē jauniešu funkcionēšanu ģimenē, attiecības ar vienaudžiem un sabiedrību. Lai mazinātu uzvedības problēmas jauniešu

vecumā un veicinātu izpratni par tām, ir nepieciešams izstrādāt efektīvas palīdzības programmas. Šādu palīdzības programmu izveidei ir nepieciešami pētījumi par uzvedības problēmām un to cēloņiem jaunieša vecumā.

Lai arī ir daudz pētījumu, kuros raksturotas jauniešu piesaistes attiecības ar vecākiem, internalizētas un eksternalizētas problēmas, kā arī vecāku alkohola lietošanas ietekme, šī pētījuma novitāte ir visu šo mainīgo savstarpējas mijiedarbības izpēte, kas ļauj labāk izprast jauniešu attiecības ar māti un tēvu un piedāvāt efektīvas palīdzības programmas jauniešu uzvedības problēmu risināšanai.

Šī pētījuma **mērķis** ir izpētīt, kāda ir saistība starp jaunieša attiecībām ar māti un tēvu, viņa vecāku alkohola lietošanas biežumu un jauniešu internalizētām un eksternalizētām uzvedības problēmām.

Uzvedības problēmu pētnieki izšķir divas kategorijas: internalizētās un eksternalizētās uzvedības problēmas (Achenbach, Sthepanie, & McConaughy, 1991). Internalizētām problēmām raksturīgi, ka jaunieši savas negatīvās emocijas vērs uz sevi – jūtas nelaimīgi, satraukti, kļūst noslēgti. Šīs problēmas atspoguļojas pasīvajā uzvedībā, kas saistīta ar noslēgšanos, nemieru, depresiju un somatiskām raizēm (Achenbach & Edelbrock, 1983). Eksternalizēto problēmu galvenā pazīme ir tā, ka jaunieši savas negatīvās emocijas pauž uz āru – konfliktē ar citiem, kaujas, strīdas. Šīm problēmām raksturīgs kontroles trūkums, kā arī hiperaktīva vai agresīva simptomātika (Achenbach & Edelbrock, 1983). Var būt gadījumi, kad jaunieši izpauž gan eksternalizētas, gan internalizētas uzvedības problēmas (Rescorla, et al., 2007).

Piesaiste tiek definēta kā bioloģiski pamatota, ilgstoša un noturīga emocionāla saite, kas veidojas indivīdam ar viņam nozīmīgiem, tuviem cilvēkiem (tuviem ģimenes locekļiem, draugiem u. c.). Tā tiek uzskatīta par būtisku faktoru sociālai un psiholoģiskai labsajūtai (Laible, Carlo, & Rafaelli, 2000). Sākotnēji piesaiste veidojas starp bērnu un primāro aprūpētāju – parasti tā ir māte. Vēlāk tā izveidojas ar citiem (Armsden & Greenberg, 1987).

Pamatojoties uz agrīnās vecāku un bērnu mijiedarbības kvalitāti, bērniem veidojas iekšējie reprezentatīvie modeļi vai priekšstatu shēmas – internalizēto pārliecību un gaidu komplekts par sevi un citiem. Šie modeļi, savukārt, ietekmē to, kā cilvēki mijiedarbojas ar savu apkārtējo vidi visā dzīves laikā, veidojot sociālo kompetenci, autonomiju, pašvērtējumu, kognitīvo attīstību un psiholoģisko labklājību (Allen et al., 2007).

Bērna piesaiste vecākiem ir kā pamata modelis, uz kura tiek balstītas citas nozīmīgas attiecības dzīves gaitā (Hazan & Shaver, 1997). Drošā piesaiste vecākiem ir pamats prasmēm veiksmīgi veidot starppersonu attiecības un intīmas attiecības vēlāk pieaugušajā dzīves pomā (Madden-Dertich, et. al., 2002), un jauniešu piesaiste vecākiem kļūst mazāk nozīmīga tikai pēc tam, kad ir notikusi piesaiste tuvākajiem vienaudžiem (Hazan & Shaver, 1994).

Pētnieciskajā literatūrā tiek apskatīti četri piesaistes modeļi (Ainsworth et al., 1971; Main & Solomon, 1986).

- Drošā piesaiste – bērna paļaušanās uz to, ka piesaistes figūra būs pieejama, atsaucīga un izpalīdzīga, ja bērnam būs vajadzīga palīdzība. Bērnam ir drošības sajūta un vēlēšanās izzināt pasauli.
- Trauksmainas pretestības jeb ambivalentā piesaiste – nedrošības sajūta par to, vai piesaistes figūra būs pieejama, atsaucīga un izpalīdzīga, kad tas būs vajadzīgs. Bērnam ir izteiktas bailes no atšķirtības, bailes izzināt pasauli. Šāds piesaistes modelis veidojas tad, kad nav skaidrs, kādos gadījumos ir pieejama vecāku palīdzība un atbalsts.
- Bailīgas izvairīšanās jeb izvairīgā piesaiste – bērnam ir pārliecība, ka, meklējot palīdzību un atbalstu, viņš tiks atraidīts. Šādai piesaistei raksturīga tieksme pēc emocionālas pašpietiekamības, citu piedāvātā atbalsta un mīlestības nepieņemšana.
- Dezorientētā/dezorganizētā piesaiste – bērnam nav izveidojusies noteikta uzvedības stratēģija, kā tikt galā ar šķiršanos un atkalapvienošanos ar piesaistes figūru. Šādam modelim raksturīga pretrunīga uzvedība.

Jaunieša vecums ir pārejas periods no bērnības uz pieaugušo dzīves posmu, un jaunības posma pārmaiņas īpaši attiecas uz piesaistes sistēmām. Pusaudža gadi sākas ar pūlēm kļūt mazāk atkarīgam no primārām piesaistes figūrām. Jaunietim vai jaunietei ir arvien lielākas iespējas funkcionēt pilnīgi neatkarīgi no vecākiem un pat kļūt par piesaistes objektu savai atvasei. Tomēr jaunība nav tikai posms starp diviem piesaistes veidiem. Tas ir piesaistes attiecībās iesaistītās emocionālās, kognitīvās un uzvedības sistēmas dziļš pārveides periods. Jaunietis attīstās no rūpju saņēmēja līdz pašpietiekamam pieaugušam un savu draugu, romantisku partneru un bērnu potenciālam aprūpētājam (Crittenden, Kozłowska & Landini, 2010).

Jaunieša gados piesaistes sistēma tiek uzskatīta kā vispārējā attiecību veidošanas un uzturēšana sistēma, kas paredz arī nākotnes uzvedību un funkcionēšanu gan ģimenē, gan ārpus tās (Hesse, 1999). Šī nobriešanas kapacitāte ļauj jaunietim veidot jaunas attiecības ar daudz integrētāku izpratni, izmantojot pieredzi, kas gūta ar iepriekšējiem aprūpētājiem un piesaistes pieredzēm (Hesse, 1999; Main, Kaplan, & Cassidy, 1985). Formālas operatīvās domāšanas aizsākums ļauj jaunietim novērtēt/saskatīt abstraktas un pēc būtības pretējas iespējas, kas atkal ļauj viņam salīdzināt attiecības ar dažādām piesaistes figūrām, attiecības to starpā un attiecību hipotētiskos ideālus. Jaunietis iegūst spēju deidealizēt vecākus – redzēt viņus gan pozitīvā, gan negatīvā gaismā. Jaunietis demonstrē spēju domāt par piesaisti vecākiem daudz plašākā un integrētākā veidā (Steinberg, 2005).

Daudzos pētījumos ir apskatīts tas, cik nozīmīga jauniešiem ir piesaiste vecākiem. Jauniešu psihosociālā funkcionēšana tiek vērtēta pēc tādiem kritērijiem kā identitātes attīstības gaita un psiholoģiskā labsajūta (Armsden & Greenberg, 1987; Barnas, Pollina, & Cummings, 1991; Raja, McGee, & Stanton, 1992). Pētījumos apstiprinās būtiskas atšķirības starp jauniešiem ar drošo piesaisti un jauniešiem ar nedrošo piesaisti. Jaunieši ar drošo piesaisti norāda, ka

viņi no vecākiem mazāk izjūt atraidīšanu, bet vairāk siltu, saprotošu attieksmi, mazāk nekonsekventu rīcību (Muris, Meester, Morren, & Moorman, 2004). Jaunieši ar drošu emocionālo piesaisti uzrāda augstākus sasniegumus mācībās, ir pašpārliecinātāki, labāk tiek galā ar psiholoģiskām un sociālām grūtībām, viņiem retāk par jauniešiem ar nedrošu piesaisti vērojamas uzvedības un emocionālas problēmas (Armsden & Greenberg, 1987; Barnes & Farrell, 1992; Dekovic, 1999). Drošā piesaiste ir kā aizsargājošs faktors, kas mazina vēlmi iesaistīties nevēlamā vai problemātiskā uzvedībā (Leadbeater, Kuperminc, Blatt, & Hertzog, 1999). Jauniešiem, kuriem ir nedrošā piesaiste, pastāv psihopatoloģisku traucējumu risks pieaugušo vecumā (Allen & Land, 1999; Dozier et al., 1999). Pētījumos ir parādīts, ka nedrošais piesaistes stils ir saistīts ar depresiju un trauksmi (Papini & Roggman, 1992; Papini & Rogman, 1991), psiholoģisku distresu (Bradford & Lyddon, 1993; Burge, 1997), agresīvu uzvedību un deviantu uzvedību (Marcus & Betzer, 1996).

Jaunieši mazāk idealizē savus vecākus nekā bērnības posmā un dažkārt izvairās no viņiem (Allen & Land, 1999), tomēr šī īslaicīgā distancēšanās nenozīmē piesaistes pārtraukšanu ar vecākiem (Ainsworth, 1989). Pusaudžiem un jauniešiem emocionāli tuvas attiecības, vecāku atbalsts un pieņemšana ir nozīmīgas, īpaši situācijās, kad pusaudžiem ir distress (Steinberg, 1990), un liela daļa pieaugušo saglabā nozīmīgas un tuvas attiecības ar saviem vecākiem (Zarit & Eggebeen, 2002). Tiem jauniešiem, kuri izjūt pozitīvu piederību ģimenei un kuri labi pielāgojas sociālajai sistēmai, retāk vērojama problemātiska uzvedība (Jessor, et al. 2003; Quadrel et al., 1993) un ir mazāk mūsdienu sabiedrībā nevēlamu un veselībai kaitīgu paradumu. Visplašāk izplatītā problemātiskā uzvedība jauniešiem ir alkohola lietošana. To veicina tas, ka daudzi pieaugušie rāda nelabvēlīgus alkohola lietošanas piemērus, kā arī liela nozīme ir tam, ka alkohols ir viegli pieejams. Alkohola un citu atkarību izraisošo vielu lietošana ir viena no disfunkcionālas ģimenes pazīmēm un distresa avotiem. Tā rada gan nedrošus piesaistes modeļus, gan uzvedības problēmas un, iespējams, socioemocionālas problēmas vecākiem (Sher, 1997).

Pētījumi rāda, ka vecāku alkohola lietošana tieši ietekmē gan piesaisti, gan arī internalizētās un eksternalizētās problēmas (Lee & Cranford, 2008). Nedrošā piesaiste var pakļaut jauniem riskam piedzīvot depresijas simptomus vai devianti uzvesties (piemēram, lietot alkoholu), kas savukārt var pastiprināt ietekmēt konfliktējošas attiecības ar vecākiem. Turklāt šī sakarība – cieša būtiska korelācija starp vecāku alkohola lietošanas intensitāti un jauniešu uzvedības problēmām – dažādās kultūrās ir atšķirīga (Zucker et al., 2006). Ja jaunieša ģimenes vēsturē ir alkoholisms, pastāv lielāks risks, ka jauniešiem būs līdzīga uzvedība (Jessor, 1992). Tāds jauniešiem nepārtraukti saskaras ar deviantiem lomu modeļiem ģimenē, līdz ar to viņam ir lielāka iespējamība, ka viņa uzvedība būs saistīta ar alkohola lietošanu, nekā jauniešiem, kuram nav šādas pieredzes. Daži pētījumi rāda, ka vecāku alkoholisms būtiskāk ietekmē internalizētās, nevis eksternalizētās problēmas (Lee & Cranford, 2008).

Liels skaits pētījumu norāda atšķirības starp dzimumiem saistībā ar emocionālām un uzvedības problēmām: meitenēm biežāk nekā zēniem ir internalizētās problēmas, bet zēniem biežāk ir eksternalizētās problēmas (Besser & Blatt, 2007; Ostrov, Offer, & Howard, 1989; Maughan et al., 2004). Tomēr ir arī pētījumi, kuros mātes vērtējums par sava bērna internalizētām un eksternalizētām problēmām neuzrāda atšķirības zēniem un meitenēm (Marchand, Schedler, & Wagstaff, 2004). Pētot saistību starp antisociālu uzvedību un drošo piesaisti mātei un tēvam, ir konstatēta negatīva korelācija visai pētījuma grupai neatkarīgi no dzimuma (Markuss & Betzer, 1996).

Lai Latvijas sociokulturālā vidē specifiskāk izpētītu, kāda ir savstarpējā saistība starp piesaisti mātei, piesaisti tēvam, vecāku alkohola lietošanu ģimenē un jauniešu internalizētām un eksternalizētām uzvedības problēmām, tika izvirzīti šādi jautājumi.

1. Kādas dzimumatšķirības pastāv starp jauniešu uzrādītām internalizētām un eksternalizētām uzvedības problēmām, piesaistes attiecībām ar māti un tēvu (uzticēšanās, komunikēšana, atsvešināšanās) un vecāku alkohola lietošanas paradumiem?
2. Kāda ir saistība starp jauniešu uzrādītām internalizētām un eksternalizētām problēmām, piesaistes attiecībām ar māti un tēvu (uzticēšanās, komunikēšana, atsvešināšanās) un vecāku alkohola lietošanas paradumiem?
3. Kuri no piesaistes attiecību ar māti un tēvu aspektiem (uzticēšanās, komunikēšana, atsvešināšanās) un vecāku alkohola lietošanas paradumiem prognozē internalizētas un eksternalizētas problēmas jauniešiem un jaunietēm?

Metodes

Pētījuma dalībnieki un pētījuma procedūra.

Šajā pētījumā piedalījās 315 jaunieši: 190 meitenes un 125 zēni vecumā no 15 līdz 18 gadiem ($M = 16,67$, $SD = 1,06$). Nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp zēnu ($M = 16,58$, $SD = 1,16$) un meiteņu ($M = 16,65$, $SD = 1,08$) vidējiem vecuma rādītājiem, $t(344) = 0,64$, $p > 0,05$.

Daļa pētījuma datu tika iegūti, izmantojot tīmekļa vietni *questionpro.com* (79% no pētījuma datiem), un daļa pētījuma datu ir ievākta, izdalot drukātas aptaujas anketas vispārizglītojošās skolās 9.–12. klašu skolēniem mācību telpās skolu psihologu vadībā (21% no pētījuma datiem). Jaunieši iepriekš tika informēti par brīvprātības un konfidencialitātes principu, piedaloties pētījumā.

Datu apstrādē izmantota SPSS 16. versija. Datu analīzē lietoti aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji: t-kritērijs, Spīrmena korelācija, regresijas analīze un *Mann-Whitney* kritērijs. Datu analīzē izmantotās neparametriskās statistikas metodes izvēle balstās uz to, ka uzvedības aptaujas un vecāku alkohola lietošanas aptaujas skalu rezultāti neveido normālo sadalījumu. Tajā pašā laikā regresijas

analizē tika izmantota lineārās regresijas metode (Tabachnick, 2007). Praksē šādu pieeju lieto arī citi pētnieki, analizējot datus, kas ievākti ar T. Ahenbaha veidoto aptauju (Muris, Merckelbach, & Walczak, 2002).

Instrumentārijs

Internalizēto un eksternalizēto problēmu noteikšanai tika izmantota Jauniešu uzvedības pašnovērtējuma aptauja (YSR 11/18 – *Youth Self Report*, Achenbach & Rescorla, 2001). Aptaujas latviešu valodas versija iepriekš pielāgota Latvijai (Sebre & Laizāne 2006). Jauniešu uzvedības pašnovērtējuma aptauja iekļauj 112 apgalvojumus, kas tiek vērtēti šādi: 0 – neatbilst, 1 – daļēji atbilst un 2 – pilnībā atbilst. Aptaujai ir 8 apakšskalas: trauksme/nomāktība, noslēgšanās/nomāktība, somatiskas raizes, uzmanības nenoturība, netipiska uztvere, attiecību problēmas, agresīva uzvedība, noteikumu pārkāpumi. Eksternalizētas problēmas skalas rezultātus nosaka, saskaitot agresīvas uzvedības un noteikumu pārkāpumu apakšskalū rezultātus, savukārt internalizētās problēmas nosaka, saskaitot trauksmes/nomāktības, noslēgšanās/nomāktības un somatisko raizi apakšskalū rezultātus. Šajā pētījumā eksternalizētu problēmu skalas Kronbaha alfa koeficients ir 0,88 un internalizētu problēmu skalas kronbaha alfas koeficients ir 0,91.

Lai noskaidrotu jauniešu drošo un nedrošo piesaisti vecākiem, tika izmantota Piesaiste ar vecākiem un vienaudžiem aptauja (*Inventory of Parent and Peer Attachment* – IPPA, Armsden & Greenberg, 1987). Aptaujas latviešu valodas versijas adaptāciju veikusi J. Ļubenko (2007). Aptauja sastāv no vairākām skalām, ieskaitot skalu par attiecībām ar māti un skalu par attiecībām ar tēvu, katrā 19 apgalvojumi. Katrā skalā ir trīs apakšskalas: uzticēšanās, komunikācija un atsvešināšanās. Izmantojot vērtējumus no 1 līdz 5, jauniets pats novērtē, cik lielā mērā katrs apgalvojums atbilst viņa pieredzei. IPPA ir paredzēta, lai novērtētu gan katras apakšskalas vērtību, gan piesaistes drošumu vai nedrošumu kopumā – ja uzticēšanās un komunikācija kopumā novērtēta ar augstiem rādītājiem, vērtētajam ir droša piesaiste vecākiem, bet, ja šis vērtējums ir zemāks, vērtētajam ir nedroša piesaiste. Šajā pētījumā aptaujas iekšējās saskaņotības rādītāji liecina par aptaujas ticamību: piesaistes tēvam skalas Kronbaha alfa koeficients ir 0,84 (savstarpēja uzticība 0,83; komunikācija 0,79; atsvešināšanās 0,78), un piesaistes mātei Kronbaha alfa koeficients ir 0,81 (apakšskalām – savstarpējā uzticība 0,75; komunikācija 0,69; atsvešināšanās 0,71).

Pētījumā tika noskaidrots, kā jaunieši vērtē savu vecāku alkohola lietošanas biežumu. Jaunieši šo anketu aizpildīja, atbildot uz jautājumiem par māti un tēvu. Lai noteiktu alkohola lietošanas biežumu, tika izmantota Alkohola lietošanas problēmu identifikācijas aptauja (*Alcohol Use Disorders Indification Test* – AUDIT, Babor, et al., 2001). Aptaujas latviešu valodas versijas adaptāciju veikusi I. Laizāne (2003). Aptauja sastāv no desmit jautājumiem. Jautājumiem ar kārtas numuriem 1.–8. atbilžu vērtības ir no 0 līdz 4, bet jautājumiem ar kārtas numuriem 9. un 10. tās ir attiecīgi 0, 2 un 4. Šajā pētījumā aptauja uzrāda labus iekšējās saskaņotības rādītājus – Kronbaha alfa koeficients ir 0,84.

Rezultāti

Lai noskaidrotu jautājumu, vai pastāv dzimumatšķirības internalizētu un eksternalizētu problēmu rādītājos, piesaistes mātei un tēvam un vecāku alkohola lietošanas rādītājos, tika izmantots Manna-Vitneja U kritērijs (sk. 1. tab.). Rezultāti rāda, ka pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības eksternalizētu problēmu rādītājos ($U = 9491,5, p < 0,05$), zēniem ir augstāki eksternalizētās uzvedības rādītāji nekā meitenēm. Pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības arī alkohola lietošanas rādītājos ģimenē ($U = 8990, p < 0,01$), turklāt meitenes biežāk nekā zēni norāda, ka vecāki lieto alkoholu.

1. tabula

Aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji: internalizētu un eksternalizētu uzvedības problēmu piesaistes rādītāji (uzticēšanās, komunikācija, atsvešināšanās) jaunieša/jaunietes attiecībām ar māti un tēvu un vecāku alkohola lietošana. Meiteņu un zēnu rādītāju salīdzinājums

Mainīgie	Meitenēm $n = 190$			Zēniem $n = 125$			
	M	SD	Me	M	SD	Me	U
Internalizētas uzvedības problēmas	14,25	9,55	40,00	13,26	9,62	36,00	11110,0
Eksternalizētas uzvedības problēmas	12,88	7,43	42,00	16,14	9,47	41,00	9491,5*
Piesaiste mātei:	90,43	20,36	93,50	89,20	16,24	90,50	11043,0
uzticēšanās	38,35	9,56	42,00	37,80	9,04	42,00	11185,5
komunikācija	29,91	8,79	21,00	28,30	7,40	21,50	10463,0
atsvešināšanās	13,84	4,94	22,00	12,90	5,25	21,00	10738,5
Piesaiste tēvam:	78,22	19,43	77,00	81,30	18,73	79,50	10832,0
uzticēšanās	32,58	11,22	32,00	33,31	11,34	31,00	11357,5
komunikācija	23,43	8,39	13,00	25,30	8,43	14,00	10333,5
atsvešināšanās	13,79	6,46	19,00	13,32	7,08	20,00	11278,0
Vecāku alkohola lietošana	12,29	11,05	8,00	11,50	19,27	4,00	8990,5**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Spīrmena korelāciju analīze tika veikta ar visiem pētījuma mainīgajiem. Noskaidrots, ka visi piesaistes un vecāku alkohola lietošanas mainīgie nozīmīgi korelē ar internalizētas un eksternalizētas uzvedības problēmu rādītājiem, tādēļ tie visi tika iekļauti turpmākajos regresiju analīzes modeļos.

Lai labāk izpētītu, kuri no pētījuma mainīgajiem – piesaistes attiecībām ar māti un tēvu (uzticēšanās, komunikācija, atsvešināšanās) un vecāku alkohola lietošanas paradumiem – prognozē internalizētas un eksternalizētas uzvedības problēmas jauniešiem pa dzimumiem, tika veiktas vairākas statistiskās regresijas

ar soļu metodi. Tās ļauj noteikt, kuri neatkarīgie mainīgie spēj labāk prognozēt atkarīgo mainīgo, izslēdzot citus neatkarīgos mainīgos. Tās izmanto gadījumos, kad nav precīza teorētiska pamatojuma tam, kuri neatkarīgie mainīgie spēj labāk prognozēt atkarīgo mainīgo (Tobachnick & Fidell, 2007).

Regresijas analīzes piedāvātajā modelī, prognozējot meiteņu internalizēto uzvedību, ievadot septiņus neatkarīgos mainīgos (uzticēšanās mātei, uzticēšanās tēvam, komunikācija ar māti, komunikācija ar tēvu, atsvešināšanās no mātes, atsvešināšanās no tēva un vecāku alkohola lietošanas biežums), nozīmīgi pozitīvi prognozētāji ir trīs neatkarīgie mainīgie: atsvešināšanās no tēva, atsvešināšanās no mātes un ar negatīvu saistību – uzticēšanās mātei. Šie trīs mainīgie spēj izskaidrot 35% no internalizētu uzvedības problēmu variācijām meitenēm (sk. 2. tab.).

2. tabula

**Statistiskās regresijas ar soļu metodi analīzes rezultāti ar jaunieša/jaunietes internalizētām uzvedības problēmām kā atkarīgo mainīgo un kā neatkarīgie mainīgie vecāku alkohola lietošana un piesaistes rādītājiem (uzticēšanās, komunikācija, atsvešināšanās) jaunieša attiecībās ar māti (*M*) un tēvu (*T*).
Modeļi meitenēm un zēniem**

Mainīgie	Meitenēm <i>n</i> = 190					Zēniem <i>n</i> = 125				
	<i>B</i>	<i>SEB</i>	β	<i>F</i>	<i>R</i> ²	<i>B</i>	<i>SEB</i>	β	<i>F</i>	<i>R</i> ²
1. Internalizētas uzvedības problēmas				74,67***	0,28				21,05***	0,15
Atsvešināšanās <i>M</i>	1,03	0,12	0,53***							
Alkohola lietošana						0,19	0,04	0,38***		
2. Internalizētas uzvedības problēmas				44,81***	0,32				15,59***	0,20
Atsvešināšanās <i>M</i>	0,81	0,13	0,42***							
Uzticēšanās <i>M</i>	-0,23	0,07	-0,23**							
Atsvešināšanās <i>T</i>						0,32	0,11	0,24**		
Alkohola lietošana						0,19	0,04	0,39***		
3. Internalizētas uzvedības problēmas				32,81***	0,35				13,30***	0,25
Atsvešināšanās <i>M</i>	0,77	0,13	0,4***							
Uzticēšanās <i>M</i>	-0,24	0,07	-0,24**			-0,23	0,09	-0,22**		
Atsvešināšanās <i>T</i>	0,22	0,09	0,15*			0,30	0,11	0,22**		
Alkohola lietošana						0,17	0,04	0,34***		

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Regresijas analīzes modelī, prognozējot zēnu internalizēto uzvedību kā atkarīgo mainīgo, no sākotnēji ievadītiem septiņiem neatkarīgiem mainīgajiem

nozīmīgi pozitīvi prognozētāji ir vecāku alkohola lietošana, atsvešināšanās no tēva un ar negatīvu saistību – uzticēšanās mātei. Šie trīs neatkarīgie mainīgie spēj izskaidrot 25% no internalizētu uzvedības problēmu variācijām zēniem (sk. 2. tab.).

3. tabula

**Statistiskās regresijas ar soļu metodi analīzes rezultāti ar jaunieša/jaunietes eksternalizētām uzvedības problēmām kā atkarīgo mainīgo un kā neatkarīgie mainīgie vecāku alkohola lietošana un piesaistes rādītājiem (uzticēšanās, komunikācija, atsvešināšanās) jaunieša attiecībās ar māti (*M*) un tēvu (*T*).
Modeļi meitenēm un zēniem**

Mainīgie	Meitenēm <i>n</i> = 190					Zēniem <i>n</i> = 125				
	<i>B</i>	<i>SEB</i>	β	<i>F</i>	<i>R</i> ²	<i>B</i>	<i>SEB</i>	β	<i>F</i>	<i>R</i> ²
1. Eksternalizētas uzvedības problēmas				39,44***	0,17				19,25***	0,14
Atsvešināšanās <i>M</i>	0,63	0,10	0,42***							
Alkohola lietošana						0,18	0,04	0,38***		
2. Eksternalizētas uzvedības problēmas				27,37***	0,23				13,75***	0,18
Atsvešināšanās <i>M</i>	0,43	0,11	0,29***			0,40	0,15	0,22**		
Uzticēšanās <i>M</i>	-0,21	0,06	-0,26**							
Alkohola lietošana						0,18	0,04	0,35***		
3. Eksternalizētas uzvedības problēmas				19,99***	0,24				12,08***	0,23
Atsvešināšanās <i>M</i>	0,39	0,11	0,26**			0,41	0,15	0,23**		
Uzticēšanās <i>M</i>	-0,19	0,06	-0,24**							
Uzticēšanās <i>T</i>	-0,09	0,05	-0,14*			-0,19	0,07	-0,22**		
Alkohola lietošana						0,14	0,04	0,28**		
4. Eksternalizētas uzvedības problēmas									10,39***	0,26
Atsvešināšanās <i>M</i>						0,38	0,14	0,21*		
Uzticēšanās <i>T</i>						-0,36	0,11	-0,44**		
Alkohola lietošana						0,14	0,04	0,29**		
Komunikācija <i>T</i>						0,30	0,15	0,27*		

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

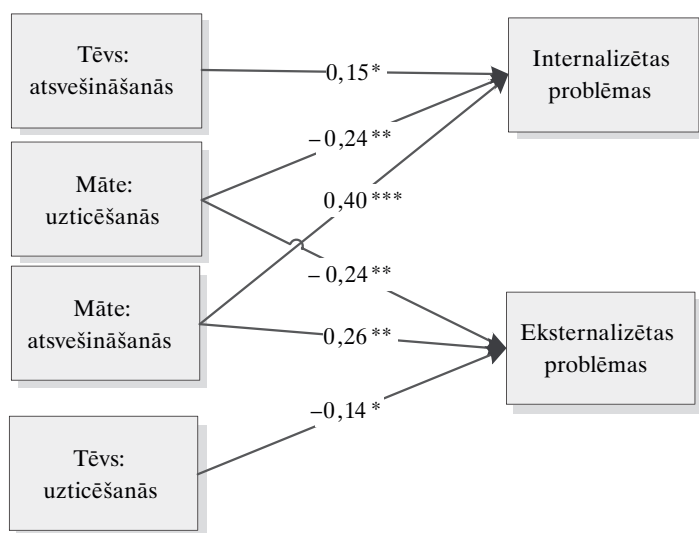
Nākamajā regresijas modelī, prognozējot meiteņu eksternalizēto uzvedību, tika iekļauti tādi paši septiņi neatkarīgie mainīgie kā iepriekšējās regresiju analīzēs. Rezultāti apkopoti 3. tabulā. Regresijas analīzes piedāvātajā modelī meitenēm no sākotnēji ievadītiem septiņiem neatkarīgajiem mainīgajiem nozīmīgi pozitīvi prognozētāji ir trīs neatkarīgie mainīgie: ar negatīvu saistību – uzticēšanās

tēvam un uzticēšanās mātei, ar pozitīvu saistību – atsvešināšanās no mātes. Šie mainīgie spēj izskaidrot 24% no eksternalizēto uzvedības problēmu variācijām meitenēm.

Regresijas analīzes modeli, prognozējot zēnu eksternalizēto uzvedību, no sākotnēji ievadītiem septiņiem neatkarīgiem mainīgajiem nozīmīgi pozitīvi prognozētāji ir vecāku alkohola lietošana, komunikācija ar tēvu, atsvešināšanās no mātes un ar negatīvu saistību – uzticēšanās tēvam. Šie četri neatkarīgie mainīgie spēj izskaidrot 26% no eksternalizētu uzvedības problēmu variācijām zēniem (sk. 3. tab.).

Šajās regresiju analīzēs iegūtie rezultāti ir redzami divos attēlos (sk. 1. un 2. att.).

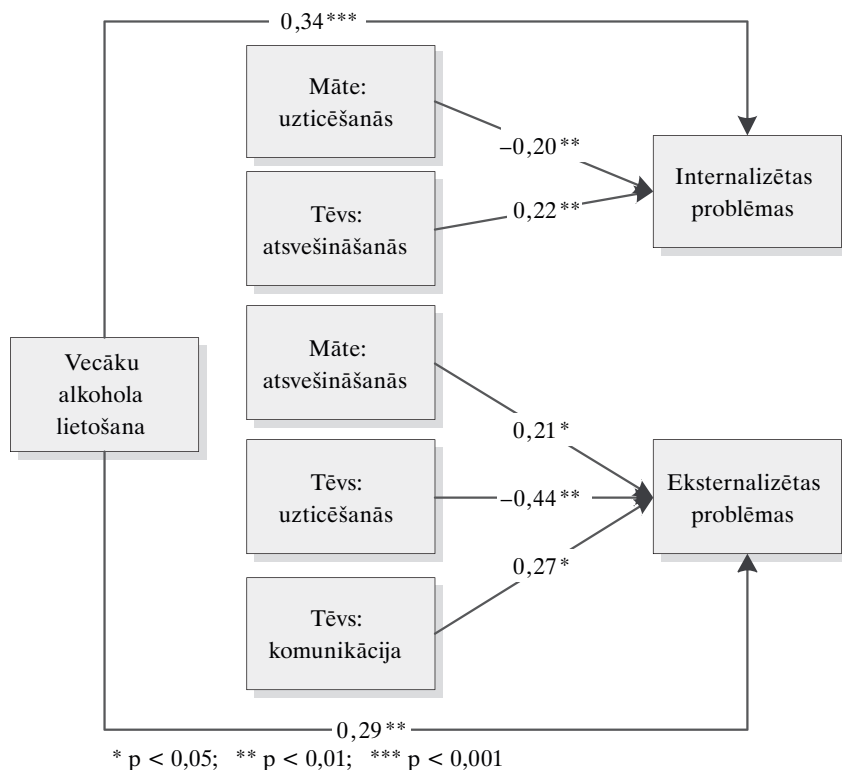
Pirmajā attēlā parādītais modelis akcentē to, ka atsvešināšanās no mātes un tēva, kā arī uzticēšanās trūkums mātei sekmē internalizētu problēmu rašanos jauniešiem. Savukārt atsvešināšanās no mātes un uzticēšanās trūkums gan mātei, gan tēvam sekmē eksternalizētu problēmu rašanos jauniešiem.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

1. attēls. Internalizētu un eksternalizētu uzvedības problēmu, piesaistes mātei un tēvam apakšskalu (uzticēšanās, komunikācija un atsvešināšanās) saistības modelis jauniešiem. Norādīti standartizēti regresiju modeļu beta koeficienti, prognozējot gan internalizētas, gan eksternalizētas uzvedības problēmas (sk. 1. un 2. tab.)

Otrajā attēlā redzamais modelis akcentē to, ka vecāku alkohola lietošanas paradumi sekmē jauniešu/zēnu uzvedības problēmu – gan internalizētu, gan eksternalizētu – rašanos, savukārt uzticēšanās trūkums mātei un atsvešināšanās no tēva sekmē internalizētu problēmu rašanos, bet atsvešināšanās no mātes, uzticēšanās trūkums tēvam un savdabīga komunikācija ar tēvu sekmē eksternalizētu problēmu rašanos.

2. attēls. Internalizētu un eksternalizētu uzvedības problēmu, piesaistes mātei un tēvam apakšskalu (uzticēšanās, komunikācija un atsvešināšanās) un vecāku alkohola lietošanas saistības modelis jauniešiem. Norādīti regresiju modeļu beta koeficienti, prognozējot gan internalizētas, gan eksternalizētas uzvedības problēmas (sk. 1. un 2. tab.)

Iztirzājums

Šī pētījuma mērķis bija izpētīt, kā jaunieša piesaistes rādītāji (uzticēšanās, komunikācija, atsvešināšanās) attiecībās ar māti un tēvu un vecāku alkohola lietošanas biežums prognozē jauniešu internalizētas un eksternalizētas uzvedības problēmas. Tika arī analizēts, vai jaunieši un jaunietes atšķirīgi novērtē šos iepriekš minētos rādītājus.

Pētījumā piedalījās 315 jaunieši vecumā no 15 līdz 18 gadiem un aizpildīja anketas par drošo piesaisti mātei un tēvam (IPPA, Armsden & Greenberg, 1987), vecāku alkohola lietošanas biežumu (AUDIT, Babor, et al., 2001) un internalizētām un eksternalizētām uzvedības problēmām (YSR 11/18 – *Youth Self Report*, Achenbach & Rescorla, 2001).

Šajā pētījumā zēniem eksternalizētas problēmas ir biežāk nekā meitenēm, un šis fakts apstiprina citos pētījumos konstatēto. Liels skaits pētījumu liecina, ka

nereti meitenēm galvenokārt ir internalizētas problēmas, bet zēniem – eksternalizētas problēmas (Besser & Blatt, 2007; Ostrov, Offer & Howard, 1989; Maughan et al., 2004). Šajā pētījumā šīs atšķirības parādās saistībā ar eksternalizētām, bet ne internalizētām problēmām. Hipotēžu līmenī tas varētu būt tādēļ, ka mainās sabiedrības stereotipi par to, kādā veidā zēniem un meitenēm ir iespējas izrādīt savas emocijas.

Šajā pētījumā apstiprinās teorētiskais modelis par nedrošās piesaistes vecākiem ietekmi. Jaunietes, kuras ir atsvešinājušas gan no mātes, gan tēva, uzrāda vairāk internalizētas uzvedības problēmas. Tas norāda, ka izjustā piesaistes attiecību kvalitāte ir nozīmīga jaunietes psiholoģiskai labsajūtai. Ja ir notikusi atsvešināšanās no mātes un tēva, tad, visticamāk, jaunietai būs lielāka tendence pārdzīvojumus paturēt sevī un lielāka varbūtība izjust skumjas, depresiju, trauksmi. Tēva loma meiteņu internalizētu problēmu skaidrošanā ir salīdzinoši mazāka, taču būtiska. Citu autoru pētījumos ir iegūti līdzīgi rezultāti (Ostrov, Offer & Howard, 1989). Apstiprinās arī citu autoru (Zucker et al., 2006) apgalvotais, ka meitenēm, kuras ir atsvešinājušās no mātes un zaudējušas uzticēšanos mātei un tēvam, attiecības ar vecākiem ir vērstas uz noraidījumu un līdz ar to veicina uzvedības problēmas jauniešu vecumā.

Alkohola lietošanas paradumu ietekmes izpēte ģimenē apliecina citu autoru (Lee & Cranford, 2008) konstatēto, ka vecāku alkoholisms tieši ietekmē gan piesaisti, gan arī internalizētas un eksternalizētas uzvedības problēmas.

Analizējot šī pētījuma rezultātus, var konstatēt, ka zēniem nozīmīgs internalizētu problēmu prognozētājs ir alkohola lietošana ģimenē, kā arī atsvešināšanās no tēva un uzticības trūkums mātei. Zēni norāda, ka savstarpējās attiecībās vienlīdz svarīga ir gan tēva, gan mātes loma. Var konstatēt, ka, līdzīgi kā citur pasaulē (Sher, 1997), alkohola un citu atkarības vielu lietošana ir viena no disfunkcionālas ģimenes pazīmēm un viens no distresa avotiem un ka tā rada gan nedrošus piesaistes modeļus, gan uzvedības problēmas, gan iespējamās socioemocionālas problēmas vecākiem.

Pētījuma ierobežojumu dēļ tajā tika izmantoti tikai jauniešu pašnovērtējumi par sevi, par attiecībām ar vecākiem un par vecāku alkohola lietošanu. Lai gan ir vispārzināms, ka pusaudžu pašnovērtējuma ziņojums ir nozīmīgs informācijas avots, turpmākiem pētījumiem jāietver vairāki informatoru viedokļi, jo katrs informators novērtē un interpretē situāciju no sava skatpunkta (Achenbach et al., 1987). Tas, ka jauniešu uzvedības un piesaistes vecākiem novērtējumi notika vienlaikus, neļauj izdarīt secinājums par ietekmes virzienu, respektīvi, vai nelabvēlīgas jaunieša un vecāku attiecības ietekmē uzvedības problēmas vai jaunieša uzvedības problēmas negatīvi ietekmē jaunieša un vecāku attiecības, vai arī šī mijiedarbība ir divvirzienu. Nākotnē būtu vēlami longitudināli pētījumi vairāku gadu garumā, izmantojot dažādus informācijas ieguves avotus un metodes, lai precīzāk varētu izprast šīs mijiedarbības specifiku.

Šis pētījums ir nozīmīgs ar to, ka ir norādītas specifiskas saiknes starp jaunieša internalizētām un eksternalizētām uzvedības problēmām, jaunieša novērtējumu par viņa attiecībām ar māti un tēvu un vecāku alkohola lietošanas

biežumu. Eksternalizēta jeb antisociāla uzvedība ir saistīta ne tikai ar vecāku alkohola lietošanas paradumiem ģimenē, bet arī ar jauniešu un vecāku piesaistes aspektiem – cik lielā mērā jaunieši izjūt atsvešināšanos no vecākiem vai arī, pretēji, uzticēšanos vecākiem un kādas ir iespējas ar tiem komunicēt. Līdzīgi internalizētas uzvedības problēmas ir saistītas gan ar vecāku alkohola lietošanas paradumiem, gan ar jauniešu un vecāku savstarpējām attiecībām. Šī savstarpējā mijiedarbība ir atšķirīga jauniešiem un jauniešiem. Šā pētījuma rezultāti izvērtē vecāku un jauniešu mijiedarbības kvalitāti un veicina izpratni par jauniešu uzvedības problēmām un iespējamiem risinājumiem.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā „Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Achenbach, T. M., Sthepanie H., & McConaughy (1991). *Empirically Based Assessment of Child and Adolescent Psychopathology: Practical Applications*. Sage. 173–179.
- Achenbach, T. & Rescorla, L. A. (2001). *Manual for the ASEBA School-Age Forms & Profiles*. Burlington, VT: University of Vermont, Research Center for Children, Youth, & Families.
- Achenbach, T. M. & Edelbrock, C. (1983). *Manual for the Child Behavior Checklist and Revised Child Behavior Profile*. Burlington, VT: Queen City Printers.
- Ainsworth M. (1989). Attachment beyond infancy. *Attachment Psychology*, 44, 709–716.
- Ainsworth, M. D. S., Bell, S. M., & Stayton, D. J. (1971). Individual differences in Strange-Situation behavior of one-year-olds. In H. R. Schaffer (Ed.). *The Origins of Human Social Relations* (pp. 17–52). New York: Academic Press.
- Allen, J. P. & Land, D. (1999). Attachment in Adolescence. In Cassidy, J., & Shaver, P. R. (Eds.) *Handbook of Attachment: Theory, Research and Clinical Application*. Guilford, New York (pp. 265–286).
- Allen, J. P., Porter, M. R., McFarland, F. C., McElhaney, K. B., & Marsh, P. A. (2007). The relation of attachment security to adolescents' paternal and peer relationships, depression, and externalizing behavior. *Child Development*, 78, 1222–1239.
- Alvermann, D. (2009). Sociocultural constructions of adolescence and young people's literacies. In L. Christenbury, R. Bomar, & P. Smagorinsky (Eds.). *Handbook of Adolescent Literacy Research* (pp. 14–28). New York, NY: The Guilford Press.
- Armsden, G. C. & Greenberg, M. T. (1987). The inventory of parent and peer attachment: individual differences and their relationship to psychological well-being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 16, 427–454.
- Babor, T. F., Biddle-Higgins, J. C., Saunders, J. B., & Monteiro, M. G. (2001). *AUDIT: The Alcohol Use Disorders Identification Test: Guidelines for Use in Primary Health Care*. Geneva, Switzerland: World Health Organization.

- Barnas, M. V., Pollina, L., & Cummings, E. M. (1991). Life-span attachment: Relations between attachment and socioemotional functioning in adult women. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 117, 175–202.
- Barnes, G. M. & Farrell, M. P. (1992). Parental support and control as predictors of adolescent drinking, delinquency, and related problem behaviors. *Journal of Marriage and the Family*, 54, 763–776.
- Besser, A. & Blatt S. J. (2007). Identity Consolidation and Internalizing and Externalizing Problem Behaviors in Early Adolescence. *Psychoanalytic Psychology* 24 (1), 126–149.
- Bradford, E. & Lyddon W. J. (1993). Current parental attachment: its relation to perceived psychological distress and relationship satisfaction in college students. *Journal of Human Development*, 34, 256–260.
- Bruge, D., Hammen, C., Davila, J., Daley, S. E., Paley, B., Lindberg, N., Herberg, D., & Rudolph, K. D. (1997). The relationship between attachment cognitions and psychological adjustment in adolescent women. *Journal of Development Psychopathology*, 9, 151–167.
- Crittenden, P., Kozłowska, K., & Landini, A. (2010). Assessing attachment in school-age children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, April 2010, Vol. 15, 2, 185–208.
- Dekovic, M. (1999). Risk and protective factors in the development of problem behavior during adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 28, 667–685.
- Hazan, C. & Shaver, P. R. (1997). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511–524.
- Hazan, C. & Zeifman, D. (1994). Sex and psychological tether. *Advances in Personal Relationship: Vol 5. Attachment Processes in Adolescence*, 151–178.
- Hesse, E. (1999). The Adult Attachment Interview. Ch. 19 in Cassidy, J., and Shaver, P. R., ed. *Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications*.
- Jessor, R. (1992). Risk behavior in adolescence: A psychosocial framework for understanding and action. *Developmental Review*, 12, 374–390.
- Jessor, R., Turbin, M. S., Costa, F. M., Dong, Q., Zhang, H., & Wang, C. (2003). Adolescent problem behavior in China and the United States: A cross-national study of psychosocial protective factors. *Journal of Research on Adolescence*, 13 (3), 329–360.
- Laizāne, I. (2003). *Jauniešu līdzatkarības saistība ar vecāku audzināšanas stilu un alkohola lietošanas biežumu ģimenē*. Maģistra darbs, Latvijas Universitāte (nepublicēts materiāls).
- Leadbeater, B. J., Kuperminc, G. P., Blatt, S. J., & Hertzog, C. (1999). A multivariate model of gender differences in adolescents' internalizing and externalizing problems. *Developmental Psychology*, 35, 1268–1282.
- Lee, H. H. & Cranford, J. A. (2008). Does resilience moderate the associations between parental problem drinking and adolescents' internalizing and externalizing behaviors?: A study of Korean adolescents. *Drug and Alcohol Dependence*, Vol. 96, Issue 3, 213–221.
- Leible, D. J., Carlo, G., & Raffaelli, M. (2000). The differential relations of parent and peer attachment to adolescent adjustment. *Journal of Youth and Adolescence*, 29, 45–59.
- Ļubenko J. (2007). *Pusaudžu identitāte, ģimenes psiholoģiskā vide un piesaistes vecākiem kvalitāte*. Maģistra darbs, Latvijas Universitāte (nepublicēts materiāls).

- Madden-Dertich, D. A., Estrada, A. U., Sales, L. J., Leonard, S. A., & Updegraff, K. A. (2002). Young adolescent' experiences with parents and friends: exploring the connections. *Journal of Family Relationship*, 51, 72–80.
- Main, M., Kaplan, N., & Cassidy, J. (1985). Security in infancy, childhood and adulthood: A move to the level of representation. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, (1–2, Serial Number 209), 66–104.
- Main, M. & Solomon, J. (1986). Discovery of a new, insecure disorganized/disoriented attachment pattern. In T. B. Brazelton & M. Yogman (Eds.). *Affective Development in Infancy* (pp. 95–124). Norwood, NJ: Ablex.
- Marchand, J. F., Schedler, S., & Wagstaff, D. A. (2004). Parents' adult attachment representations, depressive symptoms, and conflict resolution strategies: Predictors of children's behavior problems. *Early Childhood Research Quarterly*, 19 (3), 449–462.
- Marcus, R. F. & Betzer, P. D. S. (1996). Attachment and antisocial behavior in early adolescence. *Journal of Early Adolescence*, 16, 229–248.
- Maughan, B., Rowe, R., Messer, J. Goodman, R., & Meltzer, H. (2004). Conduct disorder and oppositional defiant disorder in a national sample: Developmental epidemiology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45, 609–625.
- Muris, P., Meesters, C., Morren, M., & Moorman L. (2004). Anger and hostility in adolescents: relationships with self-reported attachment style and perceived parental rearing styles. *Journal of Psychosomatic Research*, 2004 Sep., 57 (3), 257–264.
- Muris, P., Merckelbach, H., & Walczak, S. (2002). Aggression and Threat Perception Abnormalities in Children with Learning and Behavior Problems. *Child Psychiatry and Human Development*, Vol. 33 (2), Winter 2002, 147–163.
- Nickerson A. B. & Nagle R. J. (2004). The influence of parent and peer attachment on life satisfaction in middle childhood and early adolescence. *Social Indicators Research*, 66, 35–60.
- Ostrov E., Offer D., & Howard K. I., (1989). Gender differences in adolescent symptomatology: A normative study. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 28, 394–398.
- Papini D. R. & Rogman L. A. (1992). Adolescent perceived attachment to parents in relation to competence, depression, and anxiety: a longitudinal study. *Journal of Early Adolescence*, 12, 420–440.
- Papini D. R., Rogman L. A., & Anderson J. (1991). Early adolescent perceptions of attachment to mother and father: a test of emotional distancing and bufferins hypothesis. *Journal of Early Adolescence*, 11, 258–275.
- Quadrel, M. J., Fischhoff, B., & Davis, W. (1993). Adolescent (in)vulnerability. *American Psychologist*, 48, 102–116.
- Raja, S. N., McGee, R., & Stanton, W. R. (1992). Perceived attachment to parents and peers and psychological wellbeing in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 21, 471–485.
- Rescorla, L. A., Achenbach, T. M., Ivanova, M. Y., Dumenci, L., Almqvist, F., & Bilenberg, N. (2007). Behavioral and emotional problems reported by parents of children ages 6 to 16 in 31 societies. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 15, 130–142.
- Sebre, S. & Laizāne, I. (2006). *Ahenbaha jauniešu pašnovērtējuma aptaujas adaptācija Latvijā*. LU 64. zinātniskā konference Rīgā 2006. g. februārī.

- Sher, K. J. (1997). Psychological characteristics of children of alcoholics. *Alcohol Health & Research World*, 21 (3), 247–254.
- Steinberg, L. (1990). Autonomy, conflict, and harmony in the family relationship. In S. S. Feldman, G. R. Elliot. *At the Threshold: The Development Adolescent*. Cambridge, MA: Harvard University press, 255–276.
- Steinberg, L. (2005). *Adolescence (7e)*. New York: McGraw Hill.
- Tabachnik, B. G. & Fidell, L. S. (2007). *Using Multivariate Statistics, Fifth Edition*. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
- Zarit, S. H. & Eggebeen D. J. (2002). Parent-child relationship in adulthood and later years. In M. H. Bornstein. *Handbook of Parenting: Vol 1. Children and Parenting* (2nd, 135–161). Mahwah, NJ: Elbaum.
- Zucker, R. A, Wong, M. M., Clark, D. B., Leonard, K. E., Schulenberg, J. E., Cornelius, J. R., Fitzgerald, H. E., Homish, G. G., Merline, A., Nigg, J. T., O'Malley, P. M., & Puttler, L. I. (2006). Predicting risky drinking outcomes longitudinally: what kind of advance notice can we get? *Alcoholism, Clinical and Experimental Research*, 2006, 30 (2), 243–252.

Summary

The aim of the research was to investigate how the attachment to parents and alcohol abuse in the family predict adolescent internalized and externalized behavior problems, and to evaluate the impact of gender. Participants were 315 adolescents, age 15 – 18, who completed questionnaires about their attachment to mother and father (IPPA, Armsden & Greenberg, 1987), parental alcohol use (AUDIT, Babor, et al., 2001), and internalized and externalized behavior (YSR 11/18 – Youth Self Report, Achenbach & Rescorla, 2001). Research results show a higher level of externalized problems for male adolescents than for female adolescents. Parent alcohol use intensity data differ significantly also – female adolescents report greater parental alcohol use.

Results showed that female adolescent internalized and externalized problems were predicted by the attachment subscales of alienation from mother and father, as well as decreased trust in mother and father. Significant predictors for male adolescent internalized and externalized problems were parental alcohol use, and the attachment subscales of decreased trust in mother and father, as well as alienation from mother and father. These research results emphasize the necessity of using differentiated approaches for behavior problem treatment for different genders.

Keywords: attachment, behavior problems, parent alcohol use in family.

Es-koncepcijas struktūras modeļi

Models of the Structure of Self-Concept

Jeļena Ļevina, Natālija Ivanova

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte

Psiholoģijas nodaļa

Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083

E-pasts: elena.levina@inbox.lv, natalia.ivanova@inbox.lv

Raksta mērķis ir sistematizēt pamatpieejas Es-koncepcijas modeļu izstrādāšanai, apkopojot modeļu teorētiskos aspektus un pētīšanas metodes. Mūsdienu Es-koncepcijas teoriju kopējā raksturīgā īpatnība ir jēdzienu „Es-kā-subjekts” un „Es-kā-objekts” nošķiršana. Es-koncepcijas definīcijā uzsvērts kognitīvais aspekts: Es-koncepcija ir uztveres un refleksijas objekts, cilvēka pašuztvere, paškonceptualizācijas, kognitīvi apkopojumi par paša Es. Zinātnieku interese ir pievērsta Es-koncepcijas struktūrai – tas saistīts ar tādu zinātnisko problēmu kā Es-koncepcijas struktūras modeļu daudzveidība. Šajā rakstā piedāvāta iespējamā Es-koncepcijas modeļu klasifikācija.

Atslēgvārdi: Es-koncepcija, Es-koncepcijas modeļi.

Ievads

Es-koncepcija ir viens no svarīgākajiem konstruktiem vairākās sociālajās zinātnēs. Vēlamais personības attīstības, terapijas un izglītības mērķis ir pozitīva Es-koncepcija (Marsh & Shavelson, 1985). Tās ir svarīgi ne tikai indivīda attīstībai, bet arī tā funkcionēšanai izglītībā, sportā un citās sociālajās jomās (Marsh, 2007).

Tajā pašā laikā Es-koncepcija ir viens no vecākajiem un plašāk pētītajiem konstruktiem (Marsh, 2007; Mischel & Morf, 2003). Lai gan Es problēmas analīze rodama jau daudzos senāku laiku filozofu darbos, psiholoģijā pirmais tai pievērsās V. Džeimss (James, 1890). Viņa ieviests jēdzienu „Es-kā-subjekts” un „Es-kā-objekts” nošķiršana ir kļuvusi par kopēju raksturīgu mūsdienu Es-koncepcijas teoriju īpatnību. Mūsdienu Es-koncepcijas pētnieki uzsver, ka Es-koncepcijas konstrukts attiecas uz „Es-kā-objektu” (Hattie, 1992).

Būtisku ieguldījumu mūsdienu Es-koncepcijas teorijā, mērīšanā un pētīšanā ir devušas Es-koncepcijas psihometriskās teorijas, M. Rosenberga teorija, H. Markusas kognitīvā teorija, kā arī T. Higinasa Es-atšķirību teorija. Atbilstoši M. Rosenberga teorijai Es-koncepcija ir „to individuālo domu un jūtu kopums, kuras attiecas uz sevi pašu kā objektu” (Rosenberg, 1986, p. 7). Es-koncepcija ir uztveres un refleksijas objekts, kas ietver emocionālas atbildes kā reakcijas

uz uztveri un refleksiju. Es-koncepcijas psihometriskajās teorijās Es-koncepcija definēta kā cilvēka pašuztvere, kas veidojas ar pieredzes starpniecību un viņa apkārtējās vides interpretāciju (Marsh, 1990a, 2007; Marsh & Shavelson, 1985; Shavelson, Hubner, & Stanton, 1976). H. Markusas kognitīvajā teorijā Es-koncepcija ir afektīvi kognitīvo struktūru vai Es-shēmu sistēma (Markus & Nurius, 1986, 1987). Es-shēmas ir „kognitīvi apkopojumi par paša Es, saistīti ar pagātnes pieredzi, kas organizē un vada ar Es saistītas informācijas pārstrādes procesu” (Markus, 1977, p. 64). Es-atšķirību teorijā (Higgins, 1987) Es-koncepcija apskatīta, izmantojot paškonceptualizācijas terminus. Apkopojot Es-koncepcijas jēdziena mūsdienu izpratni, var secināt, ka Es-koncepcijas definīcijā uzsvērts kognitīvais aspekts, tas ir, Es-koncepcija definēta kā uztveres un refleksijas objekts, cilvēka pašuztvere, paškonceptualizācija, kognitīvi apkopojumi par paša Es.

Zinātnieki īpaši ir pievērsušies Es-koncepcijas struktūrai, Es-koncepcijas aspektiem un to organizācijai. Tāpēc zinātniskajā literatūrā liela uzmanība veltīta Es-koncepcijas modeļu izstrādāšanai (Burns, 1982; Hattie, 1992; James, 1890; Marsh, 1990a; Marsh, 2007; Marsh & Shavelson, 1985; Rosenberg, 1986; Shavelson, Hubner, & Stanton, 1976; Winne, Marx, & Taylor, 1977 u. c.); tas saistīts ar šo modeļu sistematizēšanas nepieciešamību. Viens no svarīgākajiem uzdevumiem ir Es-koncepcijas struktūras modeļu sistematizēšana. Raksta **mērķis** ir izstrādāt Es-koncepcijas modeļu iespējamo klasifikāciju, dodot pārskatu par svarīgākajiem modeļiem, kā arī apkopojot to teorētiskos aspektus un pētīšanas metodes.

Es-koncepcijas struktūras modeļu klasifikācijas pamati

Psiholoģiskās literatūras analīze ļauj konstatēt, ka Es-koncepcijas struktūra tiek aplūkota divu tās pētīšanas tradīciju – „viendimensionālās un daudzdimensionālās perspektīvas” – skatījumā (piem., Hattie, 1992; Marsh, 2007). Atbilstoši „viendimensionālajai perspektīvai” Es-koncepcija ir vai nu viendimensionāls konstrukts, vai arī Es-koncepcijas struktūra ietver dažus noteiktus komponentus. Tomēr Es-koncepciju ir iespējams un nepieciešams reprezentēt ar vienu vispārinātu dimensiju. Savukārt saistībā ar „daudzdimensionālo perspektīvu” Es-koncepcija ietver dažādus Es-aspektus un tiek uzsvērtā nepieciešamība ņemt vērā un pētīt visus atbilstošos strukturālos Es-koncepcijas komponentus.

Viena no zinātniskajām diskusijām Es-koncepcijas pētīšanā saistās ar Es-koncepcijas raksturošanas iespējām, proti, vai tas izdarāms ar visu strukturālo komponentu palīdzību vai ar vienu dimensiju, pat atzīstot, ka Es-koncepcijas struktūra ir sarežģīta un sastāv no daudziem komponentiem (piem., Hattie, 1992; Rosenberg, 1965; Marsh, 1987, 2007). Tātad pirmais klasifikācijas pamats ir šī pazīme: Es-koncepcijas raksturošana ar vienu dimensiju un ar visu strukturālo komponentu palīdzību. Es-koncepcijas modeļus, kas izstrādāti viendimensionālajā un daudzdimensionālajā pieejā, sākotnēji var iedalīt divās lielās grupās un tad tajās noteikt atsevišķas zinātnisko priekšstatu un pētījumu apakšgrupas, kurās īpašā veidā atklājas Es-koncepcijas struktūra (konkrēts tās saturs un sakarības starp strukturālajiem komponentiem), kā arī tiek piedāvāts atbilstošais modelis.

Es-koncepcijas struktūras modeļi „viendimensionālās perspektīvas” skatījumā

Psiholoģijā ilgu laiku dominēja viedoklis par Es-koncepcijas aplūkošanu kā viendimensionālu konstruktū vai konstruktū, kura struktūrā ir vairāki komponenti, kas gan reprezentējami, izmantojot tikai vienu Es-koncepcijas dimensiju. Par šo vienīgo vai vispārināto dimensiju tika uzskatīta vispārējā Es-koncepcija (*general self-concept*) vai vispārīgais pašvērtējums (*global self-esteem*), kurus mūsdienu Es-koncepcijas pētnieki būtībā lieto kā sinonīmiskus jēdzienus (piem., Marsh, 1987, 2007; Marsh & Shavelson, 1985).

Pēc M. Rosenberga (Rosenberg, 1965, 1986), vispārīgais pašvērtējums ir pozitīvais vai negatīvais sevis vērtējums, kas atšķiras no pašpārliecības (*self-confidence*) un ir cilvēka attieksme pret sevi kopumā. Daži autori (piem., Voitkāne, 2004), runājot par pašvērtības apzināšanos un pašpieņemšanu, izmanto jēdzienu „pašcieņa”. Tomēr, ņemot vērā, ka pašcieņa (*self-regard*), pašpieņemšana (*self-acceptance*) un pašvērtība (*self-worth*) ir tikai augsta vispārīgā pašvērtējuma izpausmes un, savukārt, vispārīgā pašvērtējuma negatīvajā polā atrodas vispārējā negatīvā attieksme pret sevi (*overall negative attitude toward the self*), ir jēga lietot jēdzienu „vispārīgais pašvērtējums”.

Psiholoģijas literatūrā šī pieceja apzīmēta kā „viendimensionālā perspektīva” (piem., Hattie, 1992; Marsh, 2007). Izanalizējot psiholoģijas literatūrā aplūkoto Es-koncepcijas struktūras problēmu no viendimensionālās perspektīvas viedokļa un izvērtējot to, cik izstrādāti un pārbaudīti ir Es-koncepcijas modeļi, var nošķirt trīs zinātnisko uzskatu grupas par Es-koncepcijas struktūru.

Pirmās grupas pārstāvji uzskata, ka Es-koncepcijas aspektus nav iespējams diferencēt, vismaz ne maziem bērniem, tāpēc zinātnieki nepievērš īpašu uzmanību Es-koncepcijas struktūras problēmai. Es-koncepcijas struktūras pētīšanā pirmajai grupai atbilst S. Kupersmita (Coopersmith, 1967) priekšstatu sistēma. Empīriskos pētījumos, izmantojot S. Kupersmita Pašvērtējuma aptauju (*Self-Esteem Inventory*), zinātnieks ir secinājis, ka bērni pirmspusaudžu vecumā ar grūtībām atšķir savu vērtību dažādās pieredzes jomās, bet, ja viņi tomēr pamana šādas atšķirības, tad tikai savas vērtības vispārinātā vērtējuma kontekstā.

Pie otrās grupas pieder tie Es-koncepcijas pētījumi, kuros atzīts, ka Es-koncepcijas saturu veido indivīda pašuztvere dažādās dzīves jomās. Bet tik un tā atsevišķie pašuztveres jeb Es-koncepcijas komponenti ir ļoti atkarīgi no kopīgā faktora – „vispārējās Es-koncepcijas”. Tāpēc pētnieki piedāvā Es-koncepcijas struktūras daudzkomponentu modeļus, bet, pamatojoties uz empīriskiem pētījumiem, norāda uz dažu Es-aspektu izteikto atkarību no kopīgā faktora un secina, ka tas labi atspoguļo visus Es-aspektus. Es-koncepcijas struktūras pētīšanā otrajai grupai atbilst F. Vinna, R. Marksa un T. Teilora (Winne, Marx, & Taylor, 1977) Es-koncepcijas modelis. F. Vinns un līdzautori savā pētījumā Es-koncepcijas struktūras analīzei izmantoja trīs instrumentus: Sīrsa Es-koncepcijas aptauju (*the Sears Self-Concept Inventory*; Sears, 1966), Pīrsa-Harisa Bērnu Es-koncepcijas skalu (*the Piers-Harris Children's Self-Concept Scale*; Piers, 1969) un Gordona skalu „Kā Es redzu sevi” (*the Gordon's How I See Myself Scale*; Gordon, 1968).

Loģiski sagrupējot instrumentu apakšskalas, pētnieki izšķīra trīs Es-kategorijas: fizisko, sociālo un akadēmisko Es. Empīriski pētot Es-koncepcijas konstrukta iekšējo struktūru, F. Vinns, R. Markss un T. Teilors ir izvērtējuši diskriminanto validitāti un secinājuši, ka Es-koncepcija parādījās vairāk kā vienots, nevis atsevišķas daļās (aspektos) sadalīts konstrukts. Tāpēc Es-koncepciju var raksturot kā „konstruktu, kas strukturēts kā margrietiņa” (Winne, Marx, & Taylor, 1977): lielākajā daļā tas nav diferencēts un atsevišķas „ziedlapiņas” (konstrukta aspekti) var būt vairāk vai mazāk relevantas tad, kad Es-koncepcija tiek salīdzināta ar citiem konstruktiem, piemēram, ar sasniegumiem.

Trešās grupas pārstāvji uzskata, ka Es-koncepcijai ir sarežģīta daudzkomponentu struktūra, tomēr galvenais raksturojošais Es-koncepcijas rādītājs ir vispārīgais pašvērtējums kā integrāla izjūta „par vai pret sevi”. Tātad šī viedokļa piekritēji izstrādā vai atzīst sarežģītas struktūras Es-koncepcijas modeļus, bet empīriskajos pētījumos pētnieki ignorē Es-koncepcijas strukturālos komponentus un aizstāv „vispārīga mērījuma” vērtību, uzmanību vēršot pārsvarā uz vispārīgo pašvērtējumu. Uz trešo grupu Es-koncepcijas struktūras pētīšanā saistībā ar viendimensionālo perspektīvu iespējams attiecināt M. Rosenberga Es-koncepcijas modeli (Rosenberg, 1965, 1986). M. Rosenbergs akcentēja trīs plašas Es-koncepcijas sfēras: esošo, vēlamu un prezentējamo Es. Pēc M. Rosenberga teorijas, pilnīgā esošā Es aprakstā jābūt ietvertām četrām jomām:

- 1) Es-koncepcijas saturam – sociālā identitāte, dispozīcijas un fiziskie raksturojumi;
- 2) Es-koncepcijas struktūrai – centrālie un sekundārie komponenti, specifiskie un globālie līmeņi, sociālo vai psiholoģisko raksturojumu pārsvars;
- 3) Es-koncepcijas dimensijām – saturs, virziens, intensitāte, konsekvence, apzināšanās, stabilitāte, skaidrība, precizitāte, pārbaudāmība;
- 4) ego-paplašināšanai – subjektīvi pārdzīvojumi, kas saistīti ar paša Es, kauna vai lepnuma jūtas, introjekcija (sevis identificēšana ar citiem cilvēkiem vai objektiem).

Svarīgākais Es-koncepcijas komponents M. Rosenberga skatījumā ir vispārīgais pašvērtējums. Viņš apskata Es-koncepciju kā indivīda attieksmi pret sevi pašu un uzsver, ka pašvērtējums ir šīs attieksmes galvenais indikators, kas liecina par to, vai cilvēkam ir labvēlīgs vai nelabvēlīgs viedoklis par sevi pašu, vai viņš uzskata sevi par kaut kā cienīgu vai ne. Pašvērtējums ir indivīda pozitīva vai negatīva attieksme pret sevi. Tā ir cilvēka izjūta par to, ka viņš ir „pietiekami labs”. Cilvēks izjūt savu vērtību, viņam ir pašcieņa, bet nav obligāti, ka viņš sevi uzskata par labāku nekā citi. Augsts pašvērtējums nozīmē, ka cilvēkam ir pašcieņa, sava vērtīguma apziņa, tomēr viņš atzīst savus ierobežojumus un tiecas augt un pilnveidoties. Zems pašvērtējums nozīmē sevis atstumšanu, neapmierinātību ar sevi, pašnoniecināšanu, pašcieņas trūkumu.

Aprakstot sarežģītu daudzlīmeņu un daudzkomponentu Es-koncepcijas struktūras teorētisko modeli, M. Rosenbergs tomēr uzsver nepieciešamību vērst uzmanību uz vispārīgo pašvērtējumu. Viņa skatījumā tas ir galvenais Es-koncepcijas raksturojošais rādītājs. Tātad M. Rosenbergs empīriski ir pētījis saistību starp vispārīgo pašvērtējumu un citiem psiholoģiskiem fenomeniem: vispārīgā

pašvērtējuma saistību ar depresiju, ar psihofizioloģiskiem indikatoriem un psihosomatiskiem simptomiem, ar reputāciju vienaudžu grupā (Rosenberg, 1989), ar delinkvenci (Rosenberg & Rosenberg, 1978).

Vēsturiski Es-koncepcijas pētīšanā noteicošā bija viendimensionālā perspektīva. Es-koncepcija galvenokārt tika pārstāvēta ar vienīgo rādītāju, to apzīmējot kā vispārējo Es-koncepciju, totālo Es-koncepciju, vispārīgo pašvērtējumu (H. Maršs šos terminus aplūko kā sinonīmus). Tomēr jaunākie pētījumi liecina, ka Es-koncepciju nevar saprast adekvāti, ja tiek ignorēta tās daudzdimensionalitāte un daudzkomponentu struktūra. H. Maršs (Marsh, 2007), pamatojoties uz dažādu psiholoģijas nozaru pētījumu rezultātiem, izvirza argumentus par labu daudzdimensionālai perspektīvai, kas apliecina „viendimensionālās perspektīvas neadekvātumu”. Izglītības psiholoģijā ir pierādīts, ka vispārīgais pašvērtējums nav saistīts ar akadēmiskiem rezultātiem, atzīmēm, kursadarba izvēli dažādos mācībspriekšmetos, tomēr pastāv saistība starp specifiskām akadēmiskām Es-koncepcijām dažādos mācībspriekšmetos un atbilstošiem mācību rezultātiem (Marsh, Trautwein, Lüdtke, Köller, & Baumert, 2006). Attīstības psiholoģijā ir atklāts, ka 4 vai 5 gadus veci bērni uztver daudzas Es-koncepcijas dimensijas (fiziskais Es, ārējais izskats, vienaudži, vecāki, verbālais Es, matemātiskais Es) pat agrākā vecumā, nekā līdz šim tika pieņemts (Marsh, Ellis, & Craven, 2002). Pamatojoties uz pārskatiem par atšķirībām vispārīgajā pašvērtējumā (Wylie, 1979) un metaanalīzi (Kling, Hyde, Showers, & Buswell, 1999) dzimumatšķirību psiholoģijā, zinātnieki spriež par nelielajām dzimumatšķirībām globālajā pašvērtējumā; H. Maršs secina, ka tās maskē daudz lielākas dzimuma stereotipu atšķirības Es-koncepcijas specifiskajos komponentos (piemēram, zēniem ir izteiktas matemātiskās Es-koncepcijas, meitenēm – vairāk izteiktas verbālas Es-koncepcijas) un šis dzimumatšķirību patrons saglabājas no agras bērnības līdz pat briedumam (Crain, 1996; Eccles, Wigfield, Harold, & Blumenfeld, 1993; Marsh, 1989). Garīgās veselības psiholoģijā tika atklāts, ka eksternalizētie un internalizētie uzvedības veidi ir daudz mazāk saistīti ar vispārīgo pašvērtējumu nekā ar specifiskajām Es-koncepcijām: upura un vajātāja Es-koncepcijas pētījumā tika pierādīts, ka salīdzinājumā ar vispārīgo pašvērtējumu pastāv nozīmīgas atšķirības starp upuru un vajātāju Es-koncepcijas daudzdimensionālajiem profiliem (Marsh, Parada, & Ayotte, 2004). Patlaban daudzās psiholoģijas jomās (piemēram, izglītības, veselības, sporta un attīstības psiholoģijā) kopumā ir vispārārzīta daudzdimensionālā perspektīva attiecībā pret Es-koncepciju.

Es-koncepcijas struktūras modeļi „daudzdimensionālās perspektīvas” skatījumā

Atbilstoši „daudzdimensionālajai perspektīvai” Es-koncepcija ietver dažādus Es-aspektus un Es-koncepcijas struktūras pētīšanā tiek uzsvērta nepieciešamība ņemt vērā visus atbilstošos strukturālos Es-koncepcijas komponentus. Saistībā ar šo perspektīvu zinātniskajā literatūrā var izšķirt vismaz divas Es-koncepcijas modeļu grupas: modeļi, kas izstrādāti kvalitatīvos pētījumos, un psihometriskie Es-koncepcijas modeļi.

Kvalitatīvā pieeja Es-koncepcijas modeļu izstrādāšanā

Par instrumentiem kvalitatīvajos pētījumos tiek izmantoti sacerējumi, atvērti jautājumi un brīvs pašraksturojums (Jersild, 1952; Bugental & Gunning, 1953; Bugental & Zelen, 1950; Montemayor & Eisen, 1977). Pētnieku uzmanības centrā ir pašuztveres saturs, tas ir, Es-koncepcijas aspekti. Respondentu atbilžu kategorizēšanas pamatā tiek izšķirti Es-aspekti (sk. 1. tab.).

1. tabula

Es-koncepcijas struktūras kvalitatīvie pētījumi

Autors	Instruments	Es-koncepcijas saturs
A. Džersilds (Jersild, 1952)	Sacerējums par tēmu „Kas man patīk un nepatīk sevī pašā”	Es-kategoriju grupas pēc A. Džersilda: <ul style="list-style-type: none"> • fiziskās īpašības un āriene; • apģērbs un izskats; • veselība un fiziskā labklājība; • māja un ģimene; • bauda no atpūtas; • spējas sportā un spēlēs; • attieksme pret skolu, spējas skolā; • intelektuālās spējas; • speciālie talanti (mūzika, māksla); • vienkārši Es; • personība, raksturs, iekšējie resursi, emocionālās tendences.
Dž. Bjudžentals, E. Ganinga, S. Zilens (Bugental & Gunning, 1953; Bugental & Zelen, 1950)	Atvērtais jautājums „Kas tu esi?”	Es-kategorijas pēc Dž. Bjudžentala, E. Ganingas un S. Zilena: <ul style="list-style-type: none"> • nominālās atbildes (vārds, personisks vietniekvārds); • demogrāfiska rakstura atbildes (dzimums, vecums, profesija, ģimenes statuss); • neindividualizētās atbildes (sociālzinātniskās, metafiziskās); • neitrālie apraksti (laiks, vieta); • afektīvās atbildes.
R. Montemejers un M. Eisons (Montemayor & Eisen, 1977)	Tests „Kas es esmu”	Es-kategorijas pēc R. Montemejera un M. Eisona: <ul style="list-style-type: none"> • dzimums; • vecums; • vārds; • rases vai nacionālais mantojums; • reliģija; • radnieka loma; • profesionālā loma; • studējošā loma; • politiskā piederība; • sociālais statuss; • teritorialitāte, pilsonība; • piederība pie noteiktas reālās grupas; • eksistenciālie raksturojumi, individuācija; • piederība pie abstraktās kategorijas; • ideoloģija un pārliecība; • spriedumi, gaumes, simpātijas; • intelektuālās intereses; • mākslinieciskās aktivitātes; • citas aktivitātes; • īpašums un resursi; • fiziskais Es, ķermeņa tēls; • morālās vērtības izjūta; • pašnoteikšanās izjūta; • vienotības izjūta; • kompetences izjūta; • interpersonālais stils; • psihiskais stils; • piedēvētie spriedumi; • situatīvās atbildes; • nekodējamās atbildes.

Vērtējot Es-koncepcijas struktūras kvalitatīvo pētījumu galvenās atziņas, var secināt, ka dažādos pētījumos tiek noteikts atšķirīgs Es-kategoriju skaits. Gan atšķirīgas, gan vienādas Es-kategorijas dažādos pētījumos tiek noteiktas pēc satura. Apkopojot kvalitatīvos pētījumus, var izšķirt šādas vienādas pašraksturojuma kategorijas: akadēmiskais Es, sociālais Es, fiziskais Es, emocionālais Es. Izmantojot kvalitatīvo pieeju, tiek noteiktas pašraksturojuma izmaiņas atkarībā no vecuma: jaunākie bērni biežāk izmanto konkrētas un globālas, bet pusaudži – abstraktas un diferencētas Es-kategorijas.

Kvantitatīvā pieeja Es-koncepcijas modeļu izstrādāšanā

Kvantitatīvajā pieejā pētnieku uzmanības centrā ir Es-koncepcijas struktūra: Es-aspekti un to organizācija (sakarības). Es-koncepcijas dimensionalitātes modeļi tiek izstrādāti Es-koncepcijas testu faktoranalīzes pamatā. Dažos pētījumos Es-koncepcijas dimensionalitātes pētīšanā nozīmīgs atskaites punkts ir sākotnēja teorētiskā modeļa izstrādāšana. Kvantitatīvās pieejas pārstāvji uzsver, ka Es-koncepcija ir kompleksa parādība, konstruēta ar sarežģītu struktūru, kas nav aprakstāma ar vienu dimensiju. Dažas Es-koncepcijas dimensijas raksturo pašuztvere specifiskās jomās (piem., sociālā, fiziskā, akadēmiskā).

Kvantitatīvajā pieejā tika atklāti trīs galvenie viedokļi:

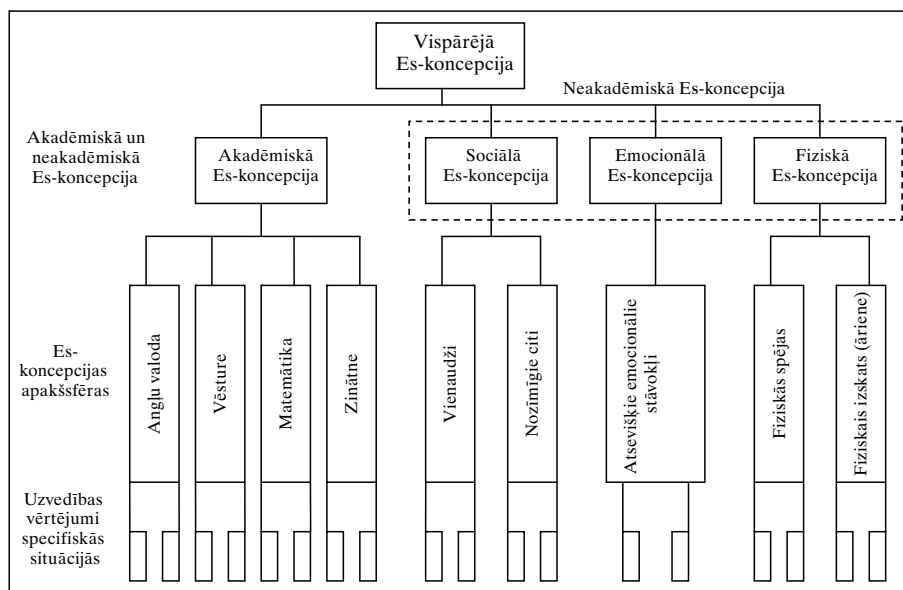
- 1) Es-koncepcijai nav kopīgā faktora: to nav iespējams diferencēt (Soares & Soares, 1982);
- 2) Es-koncepcija ir kompensatoriska un bipolāra (Marx & Winne, 1980);
- 3) Es-koncepcija ir daudzdimensionāla un hierarhiska (Marsh, 1990a; 2007; Marsh & Shavelson, 1985; Shavelson, Hubner, & Stanton, 1976).

Saistībā ar pirmo viedokli E. Soaress un L. Soaresa, analizējot Es-koncepcijas struktūru, izvirza pieņēmumu, ka Es-aspekti attīstās neatkarīgi, atbilstoši pieredzei, spējām, attiecībām ar nozīmīgiem citiem. Viņu pētījumu mērķis ir akadēmiskā Es-koncepcija (pašuztvere akadēmiskajā sfērā). Es-koncepcija ir daudzdimensionāla (Es kā cilvēks, Es mācību procesā, Es skolas dzīvē un Es saistībā ar valodas iemaņām, Es matemātikā, zinātnē, sociālajās zinībās, mākslās, fiziskajā izglītībā). Nav vispārinātas Es-koncepcijas, kas ietekmē visu uzvedību. Es-koncepcija nav hierarhiska. Es-koncepcijas modelis ietver nesaistītus, neatkarīgus aspektus, un Es-koncepcijai nav kopīgā faktora (Soares & Soares, 1982). Šis modelis ir ierobežots tādēļ, ka aptver tikai akadēmiskos Es-aspektus.

Otrais priekšstats par Es-koncepcijas struktūru – Es-koncepcija ir kompensatoriska un bipolāra. Kādā no saviem rakstiem F. Vinns, R. Markss un T. Teilors secina, ka Es-koncepcija ir vienots konstruēts (Winne, Marx, & Taylor, 1977), savukārt citā avotā R. Markss un F. Vinns piedāvā kompensatoro un bipolāro modeli, pamatojoties uz empīrisko pētījumu, kurā Es-koncepcijas struktūras pētīšanai izmantota Sīrsa, Gordona un Pīrsa-Harisa skala (Marx & Winne, 1980). Saistība starp Es-aspektiem ir kompensatora: akadēmiskā Es-koncepcija negatīvi korelē ar sociālo un fizisko Es-koncepciju; cilvēki ar augstiem akadēmiskās Es-koncepcijas rādītājiem uztver sevi kā mazāk sekmīgus fiziskajā un sociālajā jomā. Es-aspektu kompensatoru attiecību nozīmīgums ir maksimizēt

Es-koncepcijas pozitīvos un minimizēt negatīvos raksturojumus. Dž. Hatijš, kritiski izvērtējot F. Vinna, R. Marksa un T. Teilora pētījumus, atklājis gan viendimensionāli vienotā, gan kompensatori bipolārā modeļa nepamatotību saistībā ar mērīšanas un statistiskās analīzes nepilnībām (Hattie, 1992).

Kvantitatīvajā pieejā atbilstoši trešajam viedoklim Es-koncepcija ir daudzdimensionāls hierarhisks konstrukts (Marsh, 1990a, 2007; Marsh & Shavelson, 1985; Shavelson, Hubner, & Stanton, 1976). Es-koncepcijas psihometriskā modeļa izstrādāšanas pamats ir R. Šavelsona, Dž. Hubnera un G. Stentona teorētiskais modelis (Shavelson, Hubner, & Stanton, 1976). Viņi arī piedāvā Es-koncepcijas hierarhiskā modeļa reprezentāciju (sk. 1. att.). Vispārējā Es-koncepcija, kas atrodas virsotnē, nākamajā līmenī tiek sadalīta akadēmiskā un neakadēmiskā Es-koncepcijā. Akadēmiskā Es-koncepcija ietver pašuztveri atsevišķās priekšmetu apakšsfērās (piem., matemātikā, angļu valodā u. c.). Neakadēmiskā Es-koncepcija tiek iedalīta trīs apakšsfērās (sociālā Es-koncepcija, emocionālā Es-koncepcija un fiziskā Es-koncepcija). Sociālā Es-koncepcija ietver attiecības ar vienaudžiem un attiecības ar nozīmīgiem citiem. Savukārt fiziskā Es-koncepcija ietver fiziskās spējas un fizisko izskatu (ārieni). Hierarhijas pamatā ir specifiskas Es-koncepcijas, kurām ir cieša saistība ar aktuālo uzvedību.

1. attēls. R. Šavelsona, Dž. Hubnera un G. Stentona Es-koncepcijas multidimensionālā, hierarhiskā modeļa reprezentācija (Shavelson, Hubner & Stanton, 1976)

H. Maršs un viņa līdzautori mēģināja izmērīt un izvērtēt Šavelsona modeļa adekvātumu (Marsh, 1987; Marsh, 1990a; Marsh, Smith, & Barnes, 1983; Marsh & Shavelson, 1985, u. c.). Kopsaucējs šajos pētījumos ir Es-koncepcijas

tests *Self Description Questionnaire* (SDQ) (Marsh, 1990b, 1990c, 1990d) – „Pašraksturojuma aptauja”. Tika izstrādātas trīs galvenās šī instrumenta versijas, kuru pamatā ir Šavelsona modelis: SDQ I – pamatskolas audzēkņiem, SDQ II – pusaudžiem, SDQ III – jauniešiem. Empīriskajos pētījumos tika pārbaudītas divas hipotēzes – par Es-koncepcijas daudzdimensionalitāti un hierarhiskumu. Rezultātā H. Maršs un līdzautori secina, ka Es-koncepcijai ir daudzdimensionāla struktūra, aprakstot Es-koncepcijas aspektus, kuriem atbilst SDQ-faktori (sk. 2. tab.). Par nozīmīgu atklājumu H. Marša pētījumos var uzskatīt Es-aspektu skaita palielināšanos atkarībā no vecuma. Šo likumsakarību var saistīt ar cilvēka kognitīvo attīstību. Pārbaudot hipotēzi par Es-koncepcijas struktūras hierarhiskumu, H. Maršs konstatē, ka bērnībā Es-koncepcija ir hierarhiski organizēta. Es-koncepcijas struktūras hierarhiskums, kas atklāts bērnībā, neparādās pusaudžu un jauniešu vecumposmā.

2. tabula

Es-koncepcijas modeļa multidimensionalitāte un SDQ-instrumenta faktori dažāda vecuma grupās (pirmās kārtas faktori), pēc H. Marša

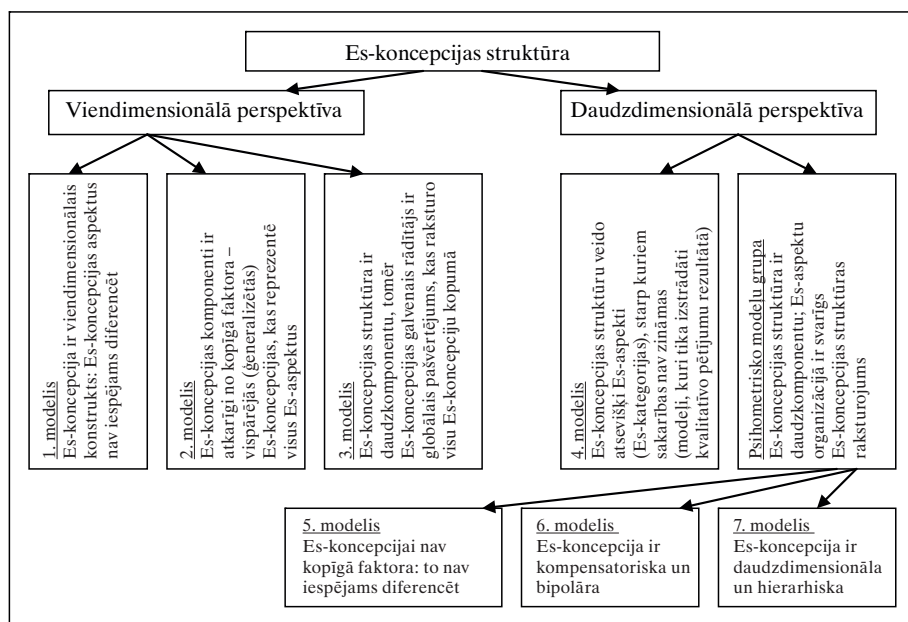
SDQ I Pamatskolas audzēkņu Es-aspekti	SDQ II Pusaudžu Es-aspekti	SDQ III Jauniešu Es-aspekti
<ul style="list-style-type: none"> • Matemātika • Fiziskā āriene • Fiziskās spējas • Es skolā • Lasišana • Attiecības ar vecākiem • Attiecības ar vienaudžiem 	<ul style="list-style-type: none"> • Matemātika • Fiziskā āriene • Ģeneralizētais Es • Godīgums/uzticība • Fiziskās spējas • Verbālās spējas • Emocionālā stabilitāte • Attiecības ar vecākiem • Es skolā • Attiecības ar sava dzimuma pārstāvjiem • Attiecības ar pretējā dzimuma pārstāvjiem 	<ul style="list-style-type: none"> • Matemātika • Fiziskā āriene • Ģeneralizētais Es • Godīgums/uzticība • Fiziskās spējas • Verbālās spējas • Emocionālā stabilitāte • Attiecības ar vecākiem • Akadēmiskais Es • Attiecības ar sava dzimuma pārstāvjiem • Attiecības ar pretējā dzimuma pārstāvjiem • Garīgās vērtības, reliģiozitāte • Problēmu atrisināšana/kreatīvā domāšana

Apkopojot H. Marša un viņa līdzautoru pētījumu rezultātus, var secināt, ka Es-koncepcija ir daudzdimensionāla un ietver noteiktus Es-aspektus, kuru skaits palielinās atkarībā no cilvēka vecuma. Turpretī no bērnības līdz jauniešu vecumam Es-koncepcijas struktūras hierarhiskums samazinās un izzūd.

Es-koncepcijas struktūras modeļu klasifikācija

Kā jau ievadā tika teikts, raksta mērķis ir izstrādāt Es-koncepcijas modeļu iespējamo klasifikāciju. Šajā nolūkā tika izvērtēti Es-koncepcijas struktūras

pētījumi, iegūtās atziņas apkopojot un attēlojot atbilstošā Es-koncepcijas modeļu klasifikācijā (sk. 2. att.). Būtībā visus Es-koncepcijas modeļus var iedalīt divās lielās grupās atkarībā no atbilstības viendimensionālās un daudzdimensionālās perspektīvas izpratnei. Atbilstoši viendimensionālajai tradīcijai Es-koncepciju modeļus kopumā raksturo viena dimensija, kas atspoguļo Es-koncepciju, pat ja tiek atzīta sarežģīta Es-koncepcijas struktūra.

2. attēls. Es-koncepcijas modeļu klasifikācija

Ievērojot viendimensionālo tradīciju, tiek noteikti trīs Es-koncepcijas modeļu veidi:

- Es-koncepcija ir viendimensionāls konstrukts. Dažus Es-koncepcijas aspektus nav iespējams diferencēt. Vienīgais komponents – pašvērtējums;
- Es-koncepcija ir konstrukts, kura struktūrā ir dažādi Es-aspekti. Tomēr Es-aspekti ir atkarīgi no kopīgā faktora – vispārējās (ģeneralizētās) Es-koncepcijas;
- Es-koncepcija ir konstrukts, kura struktūrā ir dažādi komponenti. Galvenais no tiem ir vispārīgais pašvērtējums, kas nav aplūkots kā kopīgais (ģeneralizētais) faktors. Tomēr tas ir komponents, kas raksturo visu Es-koncepciju, tādēļ visi pārēji Es-koncepcijas komponenti netiek ņemti vērā.

Daudzdimensionālajā perspektīvā tiek izšķirtas divas Es-koncepcijas modeļu apakšgrupas: gan kvalitatīvo, gan kvantitatīvo pētījumu rezultātā izstrādāti modeļi. Abu apakšgrupu modeļus vieno daudzaspektu Es-koncepcijas struktūra: Es-koncepcija ir konstrukts, kas ietver atsevišķus komponentus – Es-aspektus

jeb pašuztveri dažādās dzīves jomās. Tomēr kvalitatīvajos pētījumos izstrādātie Es-koncepcijas struktūras modeļi atspoguļo tikai Es-koncepcijas saturu un konkrētus Es-aspektus. Savukārt „kvantitatīvie” psihometriskie Es-koncepcijas modeļi atspoguļo ne tikai Es-koncepcijas saturu, bet arī organizāciju – sakarības starp Es-aspektiem. Šajā Es-koncepcijas modeļu apakšgrupā tiek izstrādāti neatkarīgo Es-aspektu modeļi, Es-koncepcijas kompensatoriskie un hierarhiskie modeļi.

Secinājumi un turpmāko pētījumu perspektīva

Es-koncepcija ir uztveres un refleksijas objekts, cilvēka pašuztvere, paškonceptualizācija, kognitīvi apkopojumi par paša Es. Zinātniskā interese par Es-koncepcijas struktūru pētniekiem ir likusi pievērsties Es-koncepcijas struktūras modeļu izstrādāšanai. Šajā rakstā mēģināts rast risinājumu tādai problēmai kā Es-koncepcijas modeļu daudzveidība. Tāpēc dots pārskats par Es-koncepcijas modeļiem un izstrādāta to iespējamā klasifikācija. Klasifikācija ietver sevī septiņus Es-koncepcijas struktūras modeļu veidus. Šie modeļu veidi tika apvienoti divās lielās grupās.

Pirmajā grupā tika iekļauti S. Kupersmita (Coopersmith, 1967), F. Vinna, R. Marksa un T. Teilora (Winne, Marx & Taylor, 1977) un M. Rosenberga (Rosenberg, 1965; 1986) modeļi, kuri tika izstrādāti viendimensionālā perspektīvā. Šo autoru galvenais atzinums ir tas, ka Es-koncepciju kopumā raksturo viena dimensija – vispārīgais pašvērtējums jeb vispārējā Es-koncepcija, pat ja tiek atzīta sarežģīta Es-koncepcijas struktūra.

Pie otrās grupas pieder daudzdimensionālajā perspektīvā izstrādāti Es-koncepcijas struktūras modeļi. Šajā grupā tika iekļauti A. Džersilda (Jersild, 1952), Dž. Bjudžentala, E. Ganingas un S. Zilena (Bugental & Gunning, 1953; Bugental & Zelen, 1950), R. Montemejera un M. Eisona (Montemayor & Eisen, 1977), E. Soaresa un L. Soaresas (Soares & Soares, 1982), R. Marksa un F. Vinna (Marx & Winne, 1980), R. Šavelsona, Dž. Hubnera un G. Stentona (Shavelson, Hubner, & Stanton, 1976), kā arī H. Marša un līdzautoru (Marsh, 1987; Marsh, 1990a; Marsh, 2007; Marsh & Shavelson, 1985; Marsh, Smith, & Barnes, 1983) modeļi. Daudzdimensionālās perspektīvas pārstāvju galvenais atzinums ir tas, ka Es-koncepcijai ir daudzkomponentu struktūra. Es-koncepciju nav iespējams adekvāti saprast, ja tiek ignorēta tās daudzdimensionalitāte. Daudzdimensionālo modeļu autori Es-koncepcijas saturu apraksta dažādi. Tomēr šo modeļu lielākā daļa ietver sevī fizisko, sociālo, akadēmisko un emocionālo Es-aspektu. Daudzdimensionālo modeļu autori pievērš īpašu uzmanību sakariem starp Es-aspektiem. Saskaņā ar to pētnieki piedāvā trīs Es-koncepcijas struktūras modeļus: neatkarīgo Es-aspektu, kompensatorisko un hierarhisko modeli. Jaunākajos pētījumos Es-koncepcijas izpratnē vispāratzīta ir daudzdimensionālā perspektīva.

Ņemot vērā, ka Es-koncepcijas struktūras pētījumi aptver vecumposmus līdz agrajam briedumam, perspektīvā vajadzētu pārbaudīt, kā mainās Es-koncepcijas struktūra – saturs un organizācija – turpmākās dzīves gaitā. Tomēr konkrētās

vecuma grupās tika identificēta noteikta Es-koncepcijas struktūra (Es-aspekti un to organizācija). Tā kā konkrētu vecuma grupu pārstāvjiem ir dažāda dzīves pieredze, piemēram, dažādas attiecības ar nozīmīgiem citiem, kuras ietekmē Es-koncepciju, nav skaidrs, kā Es-koncepcija atšķiras vienas vecuma grupas pārstāvjiem, kam ir dažāda pieredze, piemēram, dažādās attiecībās ar nozīmīgiem citiem. Šīs neskaidrības atklāj turpmāko pētījumu perspektīvu.

**LATVIJAS
UNIVERSITĀTE**
ANNO 1919

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā „Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Bugental, J., & Gunning, E. (1953). Investigation into self concept. *Journal of Clinical Psychology*, 11 (1), 41–46.
- Bugental, J., & Zelen, S. L. (1950). Investigations into the self concept: The W-A-Y technique. *Journal of Personality*, 18, 483–498.
- Burns, R. (1982). *Self-concept Development and Education*. London: Holt, Rinehart & Winston.
- Coopersmith, S. (1967). *The Antecedents of Self-esteem*. Palo Alto CA: Consulting Psychologists Press.
- Crain, R. M. (1996). The influence of age, race, and gender on child and adolescent multidimensional self-concept. In B. A. Bracken (Ed.), *Handbook of Self-concept: Developmental, Social, and Clinical Considerations* (pp. 395–420). New York: Wiley.
- Eccles, J. S., Wigfield, A., Harold, R., & Blumenfeld, P. B. (1993). Age and gender differences in children's self- and task-perceptions during elementary school. *Child Development*, 64, 830–847.
- Gordon, I. J. (1968). *A Test Manual for the How I See Myself Scale*. Gainesville: Florida Educational Research and Development Council.
- Hattie, J. (1992). *Self-concept*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Higgins, E. T. (1987). Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, 94 (3), 319–340.
- James, W. (1890). *The Principles of Psychology*. New York, Henry Holt and Company, pp. 291–401.
- Jersild, A. T. (1952). *In Search of Self*. New York: Teachers College Bureau of Publications.
- Kling, K. C., Hyde, J. S., Showers, C. J., & Buswell, B. N. (1999). Gender differences in self-esteem: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 125, 470–500.
- Markus, H. (1977). Self-schemata and processing information about the Self. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35 (2), 63–78.

- Markus, H., & Nurius, P. (1986). Possible selves. *American Psychologist*, 41 (9), 954–969.
- Markus, H., & Nurius, P. (1987). Possible selves: The interface between motivation and the self-concept. In K. Yardley & T. Honess (Eds.), *Self and identity: Psychosocial Perspectives* (pp. 157–172). New York: John Wiley & Sons Ltd.
- Marsh, H. W. (1987). The hierarchical structure of self-concept: An application of hierarchical confirmatory analysis. *Journal of Educational Measurement*, 24, 17–39.
- Marsh, H. W. (1989). Age and sex effects in multiple dimensions of self-concept: preadolescence to early adulthood. *Journal of Educational Psychology*, 81 (3), 417–430.
- Marsh, H. W. (1990a). Confirmatory factor analysis of multitrait-multimethod data: The construct validation of multidimensional self-concept responses. *Journal of Personality*, 58 (4), 661–692.
- Marsh, H. (1990b). *Self Description Questionnaire-I: Manual*. New South Wales, Australia: University of Western Sydney.
- Marsh, H. (1990c). *Self Description Questionnaire-II: Manual*. New South Wales, Australia: University of Western Sydney.
- Marsh, H. (1990d). *Self Description Questionnaire-III: Manual*. New South Wales, Australia: University of Western Sydney.
- Marsh, H. W. (2007). *Self-concept Theory, Measurement and Research into Practice: The Role of Self-concept in Educational Psychology*. Leicester, UK: British Psychological Society.
- Marsh, H. W., Ellis, L., & Craven, R. G. (2002). How do preschool children feel about themselves? Unravelling measurement and multidimensional self-concept structure. *Developmental Psychology*, 38, 376–393.
- Marsh, H. W., Parada, R. H., & Ayotte, V. (2004). A multidimensional perspective of relations between self-concept (Self Description Questionnaire II) and adolescent mental health. (Youth Self-Report). *Psychological Assessment*, 16(1), 27–41.
- Marsh, H. W., & Shavelson, R. (1985). Self-concept: Its multifaceted, hierarchical structure. *Educational Psychologist*, 20 (3), 107–123.
- Marsh, H. W., Smith, I. D., & Barnes, J. (1983). Multitrait-multimethod analyses of the Self-Description Questionnaire: Student-teacher agreement on multidimensional ratings of student self-concept. *American Educational Research Journal*, 20, 333–357.
- Marsh, H. W., Trautwein, U., Lüdtke, O., Köller, O. & Baumert, J. (2006). Integration of multidimensional self-concept and core personality constructs: Construct validation and relations to well-being and achievement. *Journal of Personality*, 74, 403–455.
- Marx, R. W., & Winne, P. H. (1980). Self-concept validation research: Some current complexities. *Measurement and Evaluation in Guidance*, 13, 72–82.
- Mischel, M., & Morf, C. (2003). The self as a psycho-social dynamic processing system: A meta-perspective on a century of the self in psychology. In M. R. Leary & J. Price (Eds.), *Handbook of Self and Identity* (pp. 15–46). NJ: The Guilford Press.
- Montemayor, R. & Eisen, M. (1977). The Development of self-conceptions from childhood to adolescence. *Developmental Psychology*, 13, 314–319.
- Piers, E. V. (1969). *Manual for the Piers-Harris Children's Self-Concept Scale*. Nashville, Tenn.: Counselor Recordings and Tests.
- Rosenberg, F. & Rosenberg, M. (1978). Self-esteem and delinquency. *Journal of Youth and Adolescence*, 7 (3), 271–279.
- Rosenberg, M. (1986). *Conceiving the Self*. Krieger: Malabar, FL.

- Rosenberg, M. (1965). *Society and the Adolescent Self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Shavelson, R. J., Hubner, J. J., & Stanton, G. C. (1976). Self-Concept: Validation of construct interpretations. *Review of Educational Research*, 46(3), 407–441.
- Soares, L. M., & Soares, A. T. (1982). *Convergence and Discrimination in Academic Self-concepts*. Paper presented at the 20th Congress of International Association of Applied Psychology, Edinburgh, Scotland.
- Voitkāne, S. (2004). Pašcieņas, pašpaļāvības saistības ar psiholoģisko labklājību un depresiju studentēm studiju sākuma posmā. *LU Raksti. Psiholoģija*, 682. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 41–51.
- Winne, P. H., Marx, R. W., & Taylor, T. D. (1977). A multitrait-multimethod study of three self-concept inventories. *Child Development*, 48, 893–901.
- Wylie, R. C. (1974). *The self-concept* (rev. ed., Vol. 1). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Wylie, R. C. (1979). *The Self-concept* (Vol. 2). Lincoln: University of Nebraska Press.

Summary

The aim of this article is to systematize the main approaches in creating self-concept models, generalizing theoretical aspects and research methods. As the common feature of modern self-concept theories is seen a distinction between self-as-subject and self-as-object. Self-concept relates to self-as-object. Thus, in modern approaches there is the cognitive emphasis in definitions of self-concept: self-concept is defined as the object of perception and reflection, as a person's perceptions of him or herself, self-conceptualizations, cognitive generalizations that we make about ourselves. To a large extent, the interest of researchers is focused on the structure of self-concept, that is connected with such scientific problem, as the diversity of models of the structure of self-concept. In this article one possible classification of models of self-concept is presented.

Keywords: self-concept, models of self-concept.

Zīdaiņa temperaments un mātes kompetences izjūta sievietēm ar dažādu dzemdību vides pieredzi

Mothers' Sense of Competence in Relation to Infant Temperament Four Months after Home Birth Versus Hospital Birth

Diāna Zande, Sandra Sebre

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: *dizande@inbox.lv*

Pētījuma mērķis bija longitudināli izpētīt mātes kompetences izjūtu sievietēm pēcdzemdību periodā, kā arī mātes kompetences izjūtas saistību ar zīdaiņa temperamenta iezīmēm četrus mēnešus pēc dzemdībām sievietēm ar dažādu dzemdību vides pieredzi. Pētījumā piedalījās mātes, kuras dzemdēja mājās ($n = 31$), un mātes, kuras dzemdēja stacionārā ($n = 31$).

Respondentes aizpildīja Vecāku kompetences izjūtas aptauju (*Parenting Sense of Competence Scale* – PSOC, Johnston & Mash, 1989) un Zīdaiņa temperamenta aptauju (ļoti īsa variants) (*IBQ revised, very short form*, Rothbart & Gartstein, 2008) 3–4 dienas pēc dzemdībām un 4 mēnešus vēlāk.

Pētījuma rezultāti rāda, ka sievietēm, kuras dzemdēja mājās, 3–4 dienas pēc dzemdībām ir augstāks mātes kompetences izjūtas līmenis nekā sievietēm, kuras dzemdēja stacionārā, bet 4 mēnešus vēlāk šāda atšķirība starp grupām nepastāv.

Sievietēm, kuras pirms 4 mēnešiem dzemdēja stacionārā, ir negatīva saistība starp mātes kompetences izjūtu un zīdaiņa negatīvo emocionalitāti. Mājās dzemdējušām mātēm šādas saistības nav.

Atslēgvārdi: sieviete, dzemdības mājās, dzemdības stacionārā, mātes kompetences izjūta, zīdaiņa temperaments.

Ievads

Latvijā kopš 2006. gada ar likumu atļautas dzemdības mājās un katru gadu pieaug plānotu ārpusstacionāra dzemdību skaits. 2006. gadā Latvijā notika 52, bet 2009. gadā jau 140 plānotas dzemdības mājās. Arī pasaulē arvien vairāk sieviešu interesējas par alternatīvām dzemdību vides iespējām. Gan dzemdību speciālisti, gan vecāki aktīvi diskutē par plānotu ārpusstacionāra (turpmāk tekstā – dzemdības mājās) un stacionāra dzemdību vides priekšrocībām un mīnusiem, dzemdību vides ietekmi uz mātes un bērna fizisko un psiholoģisko labsajūtu dzemdību procesā un ilgākā laikā pēc tam.

Līdz šim pētījumos par atšķirīgu dzemdību vidi liela uzmanība veltīta medicīniskajiem aspektiem, mazāk pievērsoties psiholoģisko faktoru izpētei, un nav atrasts pētījums par mātes kompetences izjūtu sievietēm saistībā ar atšķirīgu dzemdību vides pieredzi tūlīt pēc dzemdībām un dažus mēnešus vēlāk. Tā kā negatīva dzemdību pieredze var radīt paaugstinātu trauksmi un posttraumatiskā stresa sindromu mātei (Ayers & Pickering, 2005; Olde, Van der Hart, Kleber, & Van Son, 2006), ir nozīmīgi veikt pētījumus, lai noskaidrotu, kā pēcdzemdību periodā mātes lomā jūtas sievietes ar dažādu dzemdību vides pieredzi. Līdzšinējo pētījumu rezultāti rāda, ka sievietēm, kuras dzemdējušas mājās, ir svarīgi 1) izjust dzemdības kā pašas sievietes kompetenci; 2) ka dzemdību aprūpe notiek saskaņā ar sievietes vēlmēm; 3) just mieru un psiholoģisko labklājību, dzemdējot savās mājās (Wu, Kuo, & Mu, 2005; Sjoblom, Nordstrom, & Edberg, 2006; Lindgren, Hildingsson, & Radestad, 2006; Borques & Wieggers, 2006). Pārlicība par savām spējām dzemdēt bez medicīniskas iejaukšanās ir galvenais faktors, kādēļ sievietes izvēlas dzemdēt mājās (Lindgren, Hildingsson, & Radestad, 2006). Savukārt sievietes, kuras dzemdējušas dzemdību centrā, uzskata, ka 1) stacionārā dzemdēt ir drošāk nekā mājās; 2) viņām ir nozīmīga medicīnas aparatūras pieejamība un ērtības, dzemdējot stacionārā; 3) viņas nav pārliecinātas par savām spējām dzemdēt bez medicīniskas iejaukšanās (Borques & Wieggers, 2006).

Pēcdzemdību periodā mātei jāpielāgojas jaunajai dzīves situācijai, jāapgūst prasmes aprūpēt zīdaiņi un veidot emocionālo saskarsmi ar to. Zīdaiņa temperamenta iezīmju izpausmes, piemēram, ilgstoša raudāšana, nespēja nomierināties, neregulāra gulēšana un ēšana, var vājināt sievietes pārlicību par savām spējām risināt jautājumus, kas saistīti ar bērna aprūpi (Fisher, Rowe, & Feekery 2004). Lai sieviete sekmīgāk pielāgotos mātes lomai, būtiska ir viņas apmierinātība un priekšstats par savu efektivitāti tajā jeb mātes kompetences izjūta.

Kā atzīmē Bandura, uzskati par savu efektivitāti mātes vai tēva lomā ir vecāku darbības stabilākais pamats (Bandura, 1997). Vecāku kompetences izjūta (turpmāk tekstā arī – mātes kompetences izjūta) tiek definēta kā personas apmierinātība un gandarījums vecāku lomā un priekšstats par savu efektivitāti vecāku lomā (Johnston & Mash, 1989).

Līdzšinējo pētījumu rezultāti rāda, ka trīs četru mēnešu vecu bērnu mātēm, kurām ir augstāka mātes kompetences izjūta, apmierinātība un efektivitāte, ir zemāki depresijas rādītāji (Young, Karraker, & Cottrell, 2006). Sievietes, kuras saņem sava partnera atbalstu, izjūt zemāku stresa līmeni un jūtas apmierinātākas mātes lomā nekā mātes, kuras izjūt mazāku partnera atbalstu (Hassall, Rose, & McDonald, 2005).

Jau kopš dzimšanas zīdaiņi ļoti dažādi reaģē uz apkārtējo vidi, un šī reakcija katram bērnam izpaužas atšķirīgi – viens ir viegli satraucams, daudz un bieži raud, īsu mirkli saglabā uzmanību, bet citam ir maz distresa un viņš ir viegli nomierināms. Mūsdienās šādas atšķirības zīdaiņu uzvedībā tiek uzskatītas par agrīnām temperamenta iezīmēm, kas saistītas ar bērnu reakciju uz vidi un mehānismiem, kuri to regulē (Rothbart, 2007). Rothbarta un Deriberijs (Rothbart & Derriberri, 1981) temperamentu definē kā emocionālās un motoriskās

reaktivitātes atšķirības, kuras tiek mērītas pēc reakcijas ātruma, intensitātes, kā arī pēc spējam nomierināties. Nozīmīgas ir individuālās atšķirības pašregulācijas procesos saistībā ar reakciju apzinātu kontrolēšanu. Šīs individuālās atšķirības ir bioloģiski pamatotas un saistītas ar iedzimtību (Posner, Rothbart, & Sheese, 2007). Bērna pašregulācijas spēju kopums un temperamenta iezīmes attīstās un izpaužas saistībā ar bērna sociālo vidi (Rothbart & Bates, 1998).

Kaut arī temperamenta jēdziena pirmsākumi meklējami jau Senajā Grieķijā, sistemātisks zīdaiņu temperamenta izvērtējums sācies visai nesen ar Ņujorkas longitudinālo pētījumu – NYLS (Thomass, Chess, Birch, Hertzog, & Korn, 1963, kā minēts Rothbart, 1981). Šajā pētījumā iesaistīja bērnus, sākot no 2–6 mēnešu vecuma līdz pat skolas vecumam. Pēc pamatīgas vecāku intervēšanas pētnieki izveidoja deviņas temperamenta dimensijas: aktivitātes līmenis, pirmā reakcija uz jauno, reakcijas intensitāte, sensorais/fiziskais jutīgums, pielāgošanās, regularitāte, noskaņojums, neatlaidība un uzmanības nenoturība (Thomass & Chess, 1977, kā minēts Rothbart, 2007). Pētnieki šīs dimensijas apkopoja trīs temperamenta grupās: „grūtais temperaments”, „vieglais temperaments” un „lēni iesilstošais temperaments”.

Pagājušā gadsimta 80. gadu sākumā Mērija Rotbarta (*Mary Rothbart*) pievērsās temperamenta pētījumiem, un pēdējo desmitgažu laikā viņas teorētiskās atziņas un pētījumu rezultāti ir būtiski temperamenta izpratnes attīstībā (Putnam & Stifter, 2008). Rotbarta savas idejas atspoguļo temperamenta struktūrā, kas ietver trīs plašas dimensijas – reaktivitāti, negatīvo emocionalitāti un reakciju apzinātu kontroli (Rothbart, Ahadi, Hershey, & Fisher, 2001; Rothbart, 2007). Rotbarta pievērš īpašu uzmanību bērna reaktivitātei un reakciju regulācijai, uzsverot mijiedarbību starp bērna reaktīvajiem impulsiem un viņa centieniem tos regulēt. Rotbarta uzskata, ka reaktivitāte un reakciju apzināta kontrole ir vispārēji un elastīgi temperamenta faktori un tos iespējams aplūkot dažādos līmeņos – veģetatīvās nervu sistēmas, uzvedības un emocionālajā līmenī (Rothbart & Derribery, 1981, kā minēts Putnam & Stifter, 2008). Reaktivitāte ietver indivīda atbildes reakcijas uz vides izmaiņām un iekļauj fiziskās un emocionālās reakcijas, piemēram, bailes un dusmas (Gartstein & Rothbart, 2003).

Reakciju apzināta kontrole ir spēja kavēt dominējošās automātiskās atbildes reakcijas un atpazīt savas darbības kļūdas. Tā attīstās un pilnveidojas, bērnam augot, un veido temperamenta regulējošo aspektu, ir saistīta ar smadzeņu vadības sistēmu un ir ģenētiski noteikta. Pirmajā dzīves gadā neirobioloģiskās attīstības dēļ rodas atšķirības bērna spējā kontrolēt un bremzēt savu darbību, piemēram, vēlmi tuvojoties kādam stimulam (Rothbart, 2007).

Negatīvā emocionalitāte saistīta ar bērna iekšējo distresu, negatīvu garastāvokli, nepatīkamām emocijām, nespēju nomierināties un izpaužas kā tendence uz ārējiem stimuliem reaģēt ar frustrāciju un bailēm.

Pētījumu rezultāti rāda, ka mātes, kuru zīdaiņi ir viegli aizkaitināmi, bieži un intensīvi raud un grūti nomierinās, izjūt augstāku trauksmi, zemāku efektivitāti mātes lomā un augstāku nomāktību (Cutrona & Troutman, 1986; Porter & Hsu, 2003; Fisher, Rowe, & Feekery, 2004). Mātes, kuras ir pārliecinātas par

savām spējām tikt galā ar zīdaiņa „grūtā temperamenta” izpausmēm (intensīva un bieža raudāšana, neregulārs miega un ēšanas ritms), ir atsaucīgākas pret mazuli un veido pozitīvāku saskarsmi ar viņu nekā tās sievietes, kuras nav drošas par sevi mātes lomā (Leerkes & Crockenberg, 2003, kā minēts Leerkes & Burney, 2007; Teti & Gelfand, 1991).

Porteres un Hsu (Porter & Hsu, 2003) pētījumā noskaidrojās, ka sievietes vispārējās pašefektivitātes izjūtas līmenim (sākot ar pirmsdzemdību mērījumu un beidzot ar mērījumu trīs mēnešus pēc dzemdībām) bija tendence paaugstināties. Turpretim bērna temperamenta novērtējums „grūts” nozīmīgi samazinājās laikā no viena līdz trim mēnešiem pēc dzemdībām. 12–48 stundas pēc dzemdībām augstāku efektivitātes izjūtu norāda sievietes, kurām grūtniecības laikā bija augstāka vispārējā pašefektivitāte. Viņas bija laulātas, un viņām bija labas partneru attiecības un pozitīva dzemdību pieredze. Savukārt mēnesi pēc dzemdībām augstāku efektivitātes izjūtu mātes lomā uzrādīja sievietes, kuras bija dzemdējušas kārtējo bērnu un mazuli uztvēra kā apmierinātu (Bryanton, Gagnon, Hatem, & Johnston, 2008). Tā kā Latvijā 97,3% mājās dzemdējušo sieviešu norāda augstu apmierinātību ar dzemdību pieredzi (Ceple, 2008), varētu sagaidīt, ka viņas norādīs augstu mātes kompetences izjūtu 3–4 dienas pēc dzemdībām.

Pēdējo desmitgažu pētījumi apstiprina sieviešu izjūtu mātes lomā saistību ar individuālajām zīdaiņa iezīmēm (Porter & Hsu, 2003; Cutrona & Troutman, 1986; Teti & Gelfand, 1991), bet nav atrasti pētījumi, kuros, pētot, vai mātes kompetences izjūta ir saistīta ar viņas bērna temperamenta iezīmēm, ņemta vērā sievietes dzemdību vide. Tā kā Latvijā ir plaši izvērstā diskusija par dzemdību vides nozīmi mātes psiholoģiskajā labsajūtā ilgākā laikā pēc dzemdībām un par zīdaiņa labsajūtu saistībā ar dzemdību vidi, ir svarīgi noskaidrot, vai sievietes dzemdību vides pieredze ir saistīta ar mātes kompetences izjūtu un vai augsta mātes kompetences izjūta ir saistīta ar bērna temperamenta iezīmēm.

Pētījuma **mērķis** ir longitudināli izpētīt kompetences izjūtu, apmierinātības un efektivitātes izjūtu sievietēm pēcdzemdību periodā; kā arī mātes kompetences izjūtas saistību ar zīdaiņa temperamenta iezīmēm četrus mēnešus pēc dzemdībām sievietēm ar dažādu dzemdību vides pieredzi.

Pētījuma jautājumi

- 1. jautājums.** Vai sievietēm ar dažādu dzemdību vides pieredzi (dzemdējušas mājās vai stacionārā) atšķiras mātes kompetences izjūtas, apmierinātības un efektivitātes izjūtas līmenis trīs četras dienas pēc dzemdībām un četrus mēnešus vēlāk?
- 2. jautājums.** Vai mātes kompetences izjūtas līmenis atšķiras pirmajā un otrajā mērījumā katrā sieviešu grupā (dzemdējušas mājās un stacionārā)?
- 3. jautājums.** Kāda ir saistība starp zīdaiņa temperamenta iezīmēm un mātes kompetences izjūtas līmeni sievietēm, kuras pirms četriem mēnešiem dzemdējušas mājās un stacionārā?

- 4. jautājums.** Kāda ir mātes kompetences izjūtas līmeņa un dzemdību vietas savstarpējā mijiedarbība 3–4 dienas pēc dzemdībām un četrus mēnešus vēlāk?
- 5. jautājums.** Kāda ir mātes kompetences izjūtas līmeņa, zīdaiņa negatīvās emocionalitātes un dzemdību vietas savstarpējā mijiedarbība?

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā sākotnēji tika iekļautas 247 sievietes (210 sievietes, kas dzemdējušas stacionārā, un 37 sievietes, kas dzemdējušas mājās). Sākotnēji salīdzinoši lielajam pētījuma dalībnieču skaitam bija divi mērķi: 1) pārbaudīt Zīdaiņu temperamenta aptaujas ticamības rādītājus (Latvijā šī aptauja tika lietota pirmo reizi); 2) pielīdzināt mājās un stacionārā dzemdējušo sieviešu grupas. Pielīdzināšanas kritēriji bija grūtniecība un dzemdības bez sarežģījumiem; ģimenes dzemdības; vai pēcdzemdību periodā nav konstatēti mātes vai bērna veselības sarežģījumi; dzemdību skaits; ienākumu un izglītības līmenis; kopdzīve ar bērna tēvu. Pētījumā netika iekļautas sievietes, kuru mazuļiem vai pašām kopš dzemdībām bija bijuši nopietni veselības sarežģījumi, un sievietes, kuru dzīvē pēc dzemdībām bija bijis vairāk nekā viens kritisks notikums. Otrajā pētījuma posmā pēc četriem mēnešiem, atkārtoti aizpildot anketas, piedalījās 34 sievietes, kuras bija dzemdējušas mājās, un 159 sievietes, kuras bija dzemdējušas stacionārā. No sievietēm, kuras atkārtoti bija aizpildījušas anketas, pētījuma datu paplašinātā analizē tika iekļauta 31 mājās dzemdējusi un 31 stacionārā dzemdējusi sieviete. Pētījumā piedalījās sievietes, kuru bērni bija dzimuši dzemdību nodaļās Bulduros, Liepājā, Valmierā, Rīgā, kā arī plānotās mājas dzemdībās dažādās vietās Latvijā.

Instrumentārijs

Lai noskaidrotu sieviešu sociodemogrāfiskos datus, tikai izveidotas divas anketas: pirmā tika izmantota pētījuma pirmajā posmā, un tajā iekļauti jautājumi par sievietes vecumu, izglītības līmeni, ienākumu līmeni, sievietes un bērna veselības stāvokli pēcdzemdību periodā; otrajā anketā bija jautājumi par ienākumu līmeni, krīzes situācijām kopš dzemdībām, attiecībām ar partneri, kā arī jautājumi par mātes un bērna veselību kopš dzemdībām.

Vecāku kompetences izjūta. Lai sievietēm noskaidrotu mātes kompetences izjūtas līmeni, tika izmantota Vecāku kompetences izjūtas aptauja (*Parenting Sense of Competence Scale* – PSOC, Johnston & Mash, 1989; latviešu valodā Skreitule-Pikše & Sebre, 2008). Vecāku kompetences izjūtas aptaujā ir 12 apgalvojumi un divas apakšskalas: 1) vecāku priekšstats par savu efektivitāti mātes vai tēva lomā un 2) apmierinātība ar vecāku lomu. Tiek aprēķināts arī kopējais vecāku kompetences izjūtas līmenis. Jautājumi formulēti apgalvojuma veidā, un atbildes tiek sniegtas Likerta skalā no 1 līdz 6, kur 1 atbilst „pilnīgi piekrītu” un 6 – „pilnīgi nepiekrītu”. Aprēķinot iekšējās ticamības rādītājus, Vecāku kompetences izjūtas aptaujas kopējā iekšējā saskaņotība bija 0,80, efektivitātes apakšskalai 0,70, apmierinātības apakšskalai 0,70.

Zīdaiņa temperaments. Lai mērītu zīdaiņa temperamentu, tika izmantots Zīdaiņa temperamenta aptaujas ļoti īsais variants (*Infant Behavioral Questionnaire – IBQ revised, very short form*, Rothbart & Gartstein, 2008). Pētījumā aptauja tika tulkota no angļu valodas atbilstoši pieņemtām prasībām. Aptaujā ir 37 jautājumi par zīdaiņa uzvedību dažādās ikdienas situācijās vienas nedēļas laikā. Atbildes tiek sniegtas Likerta skalā no 1 līdz 7, kur 1 nozīmē „nekad”, 7 – „vienmēr”, NA – „nav attiecināms” (ja bērnam pagājušās nedēļas laikā nav bijusi iespēja būt aprakstītajā situācijā). Aptauja ietver trīs apakšskalas – reaktivitātes, negatīvās emocionalitātes un reakciju apzinātas kontroles apakšskalu.

Reaktivitātes (*surgency*) apakšskala norāda, cik intensīvi bērns reaģē uz vides izmaiņām. Negatīvās emocionalitātes (*negative affect*) apakšskala norāda, cik bieži bērnam ir negatīvs garastāvoklis un cik bieži viņš nespēj nomierināties. Trešā apakšskala – reakciju apzinātas kontroles (*effortful control*) apakšskala – norāda, cik lielā mērā bērns spēj kontrolēt un bremsēt savu darbību, kā arī noturēt uzmanību. Lai noskaidrotu Zīdaiņa temperamenta aptaujas iekšējo ticamību, tika analizētas 107 respondenšu anketas. Sākotnēji, aprēķinot iekšējās ticamības rādītājus, dažādās apakšskalās Kronbaha alfa rādītāji bija no 0,47 līdz 0,72. Pārbaudot iekšējo saskaņotību, tika konstatēts, ka vairāki jautājumi neatbēcas uz tipisku situāciju Latvijas ģimenēs, kur ir 4 mēnešus vecs zīdaiņš, piemēram, jautājums „Cik bieži pagājušās nedēļas laikā jūsu mazulis izvairījās vai izlocīja savu ķermeni brīžos, kad viņu ievietoja auto sēdekli vai bērnu sēdekli?”. Tādēļ tika izveidotas modificētas apakšskalas, neiekļaujot 6., 11., 36. un 37. jautājumu. Rezultātā skalu ticamības rādītāji uzlabojās un Kronbaha alfas rādītāji bija 0,71 (reaktivitātes apakšskalā), 0,71 (reakciju apzinātas kontroles apakšskalā) un 0,72 (negatīvās emocionalitātes apakšskalā).

Procedūra

Pētījums notika divos posmos. Pirmais posms norisinājās, sievietēm esot dzemdību vidē – stacionārā vai mājās. Trīs četras dienas pēc dzemdībām vecmātes lūdza sievietes piedalīties pētījumā un aizpildīt anketas. Sievietes, kuras piekrita, saņēma aptauju komplektu, kurā bija sociodemogrāfisko datu anketa, Mātes kompetences izjūtas aptauja un pavadvēstule ar lūgumu piedalīties pētījumā. Anketas viņas aizpildīja individuāli, bez laika ierobežojuma, un norādīja elektroniskā pasta adresi, uz kuru pēc četriem mēnešiem sūtīt otrās kārtas aptauju komplektu. Aizpildītās anketas aizlīmētā aploksnē sievietes atdeva vecmātei.

Pētījuma pirmajā posmā anketas tika izdalītas 37 sievietēm, kuras bija dzemdējušas mājās (atpakaļ tika saņemtas 37 anketas), un 280 sievietēm, kuras bija dzemdējušas stacionārā (atpakaļ tika saņemtas 210 anketas). 51 anketa bija nederīga (tās bija nepilnīgi aizpildītas vai tukšas).

Otrajā posmā aptauju komplekti elektroniski tika nosūtīti 37 sievietēm, kuras bija dzemdējušas mājās (atpakaļ tika saņemtas 34 anketas), un 159 stacionārā dzemdējušām sievietēm (atpakaļ tika saņemtas 90 anketas). 3 anketas netika

iekļautas tālākā datu analizē, jo sieviešu dzīvē kopš dzemdībām bija bijuši vairāki kritiski notikumi, 7 anketas bija nederīgas. Pirms datu aprēķināšanas grupas tika pielīdzinātas.

Rezultāti

Lai atbildētu uz pirmo jautājumu – vai sievietēm ar dažādu dzemdību vides pieredzi (dzemdējušas mājās vai stacionārā) atšķiras mātes kompetences izjūtas, apmierinātības un efektivitātes izjūtas līmenis trīs četras dienas pēc dzemdībām un četrus mēnešus vēlāk, tika veikti t-testa aprēķini. Rezultāti rāda, ka sievietes, kuras dzemdējušas mājās, trīs četras dienas pēc dzemdībām norāda augstāku kopējo mātes kompetences izjūtas, apmierinātības un efektivitātes līmeni nekā sievietes, kuras dzemdējušas stacionārā. Salīdzinot abu grupu rezultātus četrus mēnešus pēc dzemdībām, kopējais mātes kompetences izjūtas, apmierinātības un efektivitātes līmenis sievietēm ar dažādu dzemdību vides pieredzi (dzemdējušas mājās vai stacionārā) neatšķiras (sk. 1. tab.).

1. tabula

Mātes kompetences izjūtas aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji mājās un stacionārā dzemdējušām sievietēm 3–4 dienas pēc dzemdībām un četrus mēnešus vēlāk

	Sievietes 3–4 dienas pēc dzemdībām					Sievietes 4 mēnešus pēc dzemdībām				
	Mājās (n = 31)		Stacionārā (n = 31)		t-kritērijs	Mājās (n = 31)		Stacionārā (n = 31)		t-kritērijs
	M	SD	M	SD		M	SD	M	SD	
Kopējā mātes kompetences izjūta	60,16	6,11	54,87	7,30	3,09 *	55,61	6,27	54,74	8,80	0,44
Apmierinātība	30,06	3,72	27,54	4,85	2,28 *	27,19	4,36	26,74	5,36	0,36
Efektivitāte	30,09	3,35	27,32	3,69	3,09 *	28,41	3,61	28,00	4,53	0,40

* $p < 0,05$

Lai atbildētu uz otro pētījuma jautājumu – vai mātes kompetences izjūtas līmenis atšķiras pirmajā un otrajā mērījumā katrā sieviešu grupā (dzemdējušas mājās un stacionārā), tika veikti t-testa aprēķini. Rezultāti rāda, ka sievietes, kuras bija dzemdējušas mājās, 3–4 dienas pēc dzemdībām norāda augstāku kopējo mātes kompetences izjūtas, apmierinātības un efektivitātes izjūtas līmeni nekā 4 mēnešus vēlāk. Sievietēm, kuras bija dzemdējušas stacionārā, kopējais mātes kompetences izjūtas, apmierinātības un efektivitātes izjūtas līmenis pirmajā un otrajā mērījumā neatšķiras (sk. 2. tab.).

Lai noskaidrotu atbildi uz 3. jautājumu – kāda ir saistība starp zīdaiņa temperamenta iezīmēm un mātes kompetences izjūtu sievietēm, kuras pirms četriem mēnešiem dzemdējušas mājās vai stacionārā, tika aprēķināti Pīrsona korelācijas koeficienti.

2. tabula

Mātes kompetences izjūtas aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji mājās un stacionārā dzemdējušām sievietēm 3–4 dienas pēc dzemdībām un četrus mēnešus vēlāk

	Sievietes, kuras dzemdēja mājās (n = 31)					Sievietes, kuras dzemdēja stacionārā (n = 31)				
	3–4 dienas pēc dzemdībām		4 mēnešus pēc dzemdībām		t-kritērijs	3–4 dienas pēc dzemdībām		4 mēnešus pēc dzemdībām		t-kritērijs
	M	SD	M	SD		M	SD	M	SD	
Kopējā mātes kompetences izjūta	60,16	6,11	55,61	6,27	3,54 **	54,87	7,30	54,74	8,80	0,11
Apmierinātība	30,06	3,72	27,19	4,36	3,39 *	27,54	4,85	26,74	5,36	1,19
Efektivitāte	30,09	3,35	28,41	3,69	2,24 *	27,32	3,69	28,00	4,53	0,90

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Stacionārā dzemdējušo sieviešu grupā pastāv negatīva saistība starp kopējo mātes kompetences izjūtas līmeni un mazuļa negatīvo emocionalitāti. Jo augstāks bērna negatīvās emocionalitātes līmenis, jo zemāka kopējā mātes kompetences izjūta un zemāka sievietes apmierinātība ar mātes lomu.

Mājās dzemdējušo sieviešu grupā nav konstatēta saistība starp kopējo mātes kompetences izjūtas līmeni un zīdaiņa negatīvo emocionalitāti. Mājās dzemdējušo un stacionārā dzemdējušo sieviešu grupā nav konstatēta saistība starp mātes efektivitātes izjūtu un zīdaiņa negatīvo emocionalitāti (sk. 3. tab.).

3. tabula

Saistība starp zīdaiņa temperamenta iezīmēm un mātes kompetences izjūtas līmeni sievietēm, kuras pirms 4 mēnešiem dzemdēja mājās un stacionārā

Grupa		Zīdaiņa reaktivitāte	Negatīvā emocionālitate	Reakciju apzināta kontrole
Sievietes 4 mēnešus pēc dzemdībām mājās (n = 31)	Kopējā mātes kompetences izjūta	-0,12	-0,18	0,06
	Apmierinātība	-0,24	-0,16	-0,25
	Efektivitāte	0,07	-0,11	0,14
Sievietes 4 mēnešus pēc dzemdībām stacionārā (n = 31)	Kopējā mātes kompetences izjūta	0,03	-0,44 *	0,25
	Apmierinātība	-0,10	-0,51 **	0,15
	Efektivitāte	0,19	-0,24	0,31

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Lai noskaidrotu atbildi uz 4. jautājumu – kāda ir mātes kompetences izjūtas līmeņa un dzemdību vietas savstarpējā mijiedarbība 3–4 dienas pēc dzemdībām un četrus mēnešus vēlāk, tika veikta 2×2 (laiks \times dzemdību vieta) faktoriālā jauktā dispersiju analīze (ANOVA). Rezultāti rāda, ka pastāv

laika efekts kopējai mātes kompetences izjūtai $F(1,60) = 7,51$, $p < 0,01$. Salīdzinot mātes kompetences izjūtas līmeņa izmaiņu atšķirības visā grupā kopumā, 3–4 dienas pēc dzemdībām sievietes norāda augstāku kompetences izjūtu nekā 4 mēnešus vēlāk ($t = 2,62$, $p < 0,05$). Dzemdību vietas efekts pastāv tendences līmenī $F(1,60) = 3,62$, $p = 0,06$. Konstatēta mijiedarbība starp mātes kompetences izjūtas līmeņa izmaiņām no pirmā uz otro mērījumu un dzemdību vietu $F(1,60) = 6,70$, $p < 0,05$ (sk. 4. tab.).

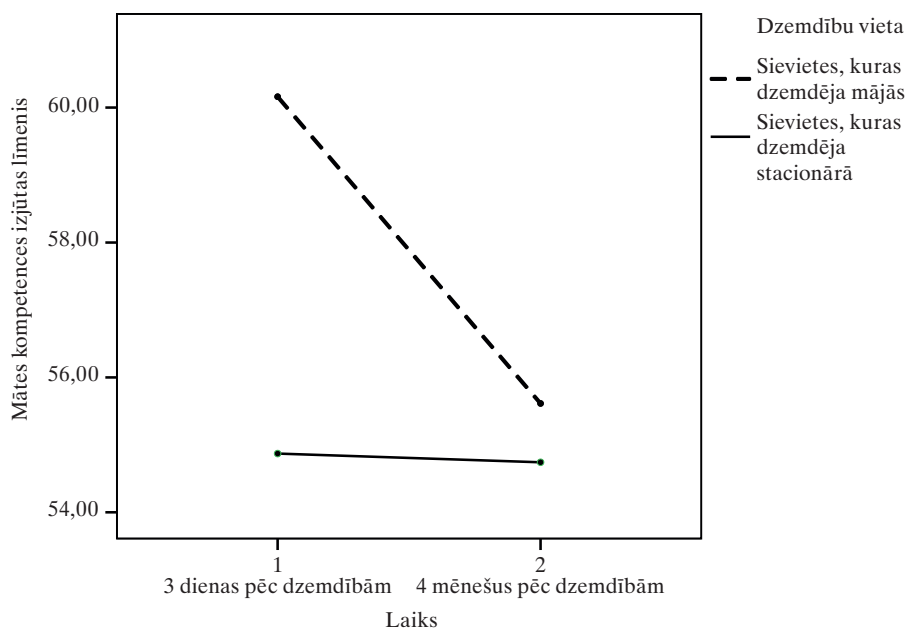
4. tabula

**Mātes kompetences izjūtas un dzemdību vietas 2×2 (laiks \times dzemdību vieta)
ANOVA rezultāti**

Dispersijas avots	F
Izmaiņas kopējā mātes kompetences izjūtas līmenī no pirmā uz otro mērījumu (laika efekts)	7,51 **
Dzemdību vieta (grupas efekts)	3,62
Izmaiņas kopējā mātes kompetences izjūtas līmenī no pirmā uz otro mērījumu mijiedarbībā ar dzemdību vietu (laika un grupas mijiedarbības efekts)	6,70 *

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$, $df = 1$

Mātes kompetences izjūtas līmeņa izmaiņu dinamika katrā pētījuma grupā grafiski attēlota 1. attēlā.

1. attēls. Mātes kompetences izjūta sievietēm, kuras dzemdējušas mājās un stacionārā (3–4 dienas pēc dzemdībām un 4 mēnešus vēlāk)

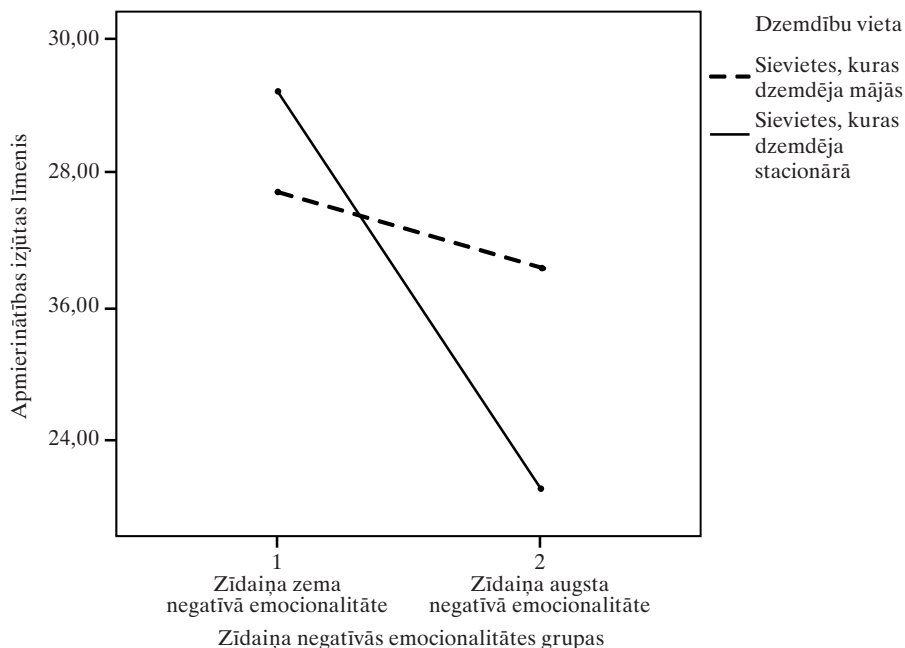
Lai noskaidrotu atbildi uz 5. jautājumu – kāda ir mātes kompetences izjūtas līmeņa, zīdaiņa negatīvās emociālitātes un dzemdību vietas savstarpējā mijiedarbība, tika veikta 2×2 (dzemdību vieta \times bērna negatīvā emociālitāte) faktoriālā jauktā dispersiju analīze (ANOVA). Rezultāti rāda, ka mātes kompetences izjūtas apakšskalas – apmierinātība – rādītāju līmenis atšķiras atkarībā no augstas vai zemas zīdaiņa negatīvās emociālitātes $F(1,60) = 9,44, p < 0,05$. Sievietēm, kuru bērniem ir zema negatīvā emociālitāte, ir augstāka apmierinātība ar mātes lomu. Nav dzemdību vietas efekta $F(1,60) = 0,58, p > 0,05$. Pastāv nozīmīgs bērna negatīvās emociālitātes un dzemdību vietas mijiedarbības efekts uz mātes apmierinātības izjūtu: $F(1,60) = 4,34, p < 0,05$ (sk. 5. tab.).

5. tabula

Mātes apmierinātības, zīdaiņa negatīvās emociālitātes un dzemdību vietas ANOVA rezultāti

Dispersijas avots	<i>F</i>
Zīdaiņa negatīvās emociālitātes efekts	9,44 *
Dzemdību vietas efekts	0,58
Zīdaiņa negatīvās emociālitātes un dzemdību vietas mijiedarbības efekts	4,34 *

* $p < 0,05, df = 1$

2. attēls. Mātes apmierinātība un zīdaiņa negatīvā emociālitāte sievietēm, kuras dzemdējušas mājās un stacionārā (4 mēnešus pēc dzemdībām)

Stacionārā dzemdējušās sievietes, kuras norāda zemu bērna negatīvo emocionalitāti, izjūt augstu apmierinātību ar mātes lomu, bet, ja viņas uzrāda augstu bērna negatīvo emocionalitāti, mātes apmierinātības līmenis ir zemāks. Sievietēm, kuras dzemdējušas mājās, četrus mēnešus pēc dzemdībām ir mazāka apmierinātības saistība ar bērna augsto negatīvo emocionalitāti nekā stacionārā dzemdējušām sievietēm (sk. 2. att.).

Iztirzājums

Pētījuma mērķis bija noskaidrot, vai pastāv atšķirības mātes kompetences izjūtā, apmierinātības un efektivitātes izjūtā sievietēm, kuras dzemdēja mājās un stacionārā trīs četras dienas pēc dzemdībām un četrus mēnešus vēlāk, kā arī noskaidrot mātes kompetences izjūtas saistības ar zīdaiņa temperamenta iezīmēm.

Sievietēm, kuras bija dzemdējušas mājās, trīs četras dienas pēc dzemdībām kopējais mātes kompetences izjūtas līmenis, apmierinātības un efektivitātes izjūtas līmenis ir augstāks nekā sievietēm, kuras bija dzemdējušas stacionārā. Iespējams, ka dažas dienas pēc dzemdībām sievietes izjūt mātes lomu atšķirīgi vairāku faktoru dēļ. Pozitīva pieredze, dzemdējot mājās – pazīstamā vidē, un apmierinātība ar dzemdībām, iespējams, var veicināt pārliecību par sevi kā māti jau dažas dienas pēc dzemdībām, kad sievietes reālā pieredze ar zīdaiņi vēl ir visai maza. Šis atklājums sasauca ar iepriekšējo pētījumu rezultātiem, kuros atzīts, ka 12–48 stundas pēc dzemdībām augstāka mātes lomas efektivitātes izjūta ir sievietēm, kurām ir pozitīva dzemdību pieredze (Bryanton et al., 2008; Reece & Harkless, 1998, kā minēts De Montigny & Lacharite, 2005; Wu, Kuo, & Mu, 2005). Iepriekšējo pētījumu rezultāti rāda, ka sievietes, kuras dzemdējušas mājās, dzemdībās un pirmajās dienās pēc tām saņem individuālu vecmātes aprūpi, atbalstu un iedrošinājumu, un tas var veicināt augstu apmierinātību ar dzemdībām (Janssen et al., 2006). Visām šī pētījuma respondentēm, kuras dzemdējušas mājās, un 17 respondentēm, kuras dzemdējušas stacionārā, bija dabiskas dzemdības, bet 7 bija izvēlējušās farmakoloģisku atsāpināšanu un septiņām dzemdību darbība tika stimulēta. Varētu būt, ka dažas sievietes, kurām dzemdības tika farmakoloģiski atsāpinātas vai dzemdību darbība stimulēta, pēc dzemdībām nejūtas tik apmierinātas vai tik veiksmīgi tikušas galā kā tās, kuras bija dzemdējušas dabiski. Iespējams, ka šis ir viens no iemesliem, kādēļ stacionārā dzemdējušām sievietēm trīs četras dienas pēc dzemdībām ir zemāka kopējā mātes kompetences izjūta nekā mājās dzemdējušām sievietēm. Dzemdējot stacionārā, vairumā gadījumu sievietēm ar vecmāti neizveidojas tik tuvs kontakts kā dzemdējot mājās, un šīs sievietes uzskata, ka slikti pazīst savu vecmāti (Borques & Wieggers, 2006). Pēc dzemdībām informāciju par mazuļa aprūpi un ēdināšanu sieviete saņem no daudziem mediķiem, un tā mēdz būt pretrunīga. Tas var sievietē radīt nedrošību par sevi kā prasmīgu māti. Sievietes, kuras izvēlas dzemdēt mājās, atzīst, ka viņām ir būtiski pašām pieņemt lēmumus un aktīvi darboties (Borques & Wieggers, 2006).

Lai gan vecmātes atbalsts pēcdzemdību periodā sievietēm, kas dzemdējušas mājās, ir pieejams nepārtraukti, jau dažas stundas pēc dzemdībām viņas paliek bez tiešas medicīnu uzraudzības un pašas uzņemas atbildību par mazuļa vajadzību apmierināšanu. Iespējams, ka agrīna veiksmīga pieredze mazuļa aprūpē, kas veikta pašas spēkiem savā vidē, veicina pozitīvu izjūtu par savām spējām mātes lomā jau dažas dienas pēc dzemdībām. Tomēr nav īsti skaidrs, vai sievietēm, kuras ir dzemdējušas mājās, trīs četras dienas pēc dzemdībām izjūtas mātes lomā atbilst reālajai situācijai un prasmēm vai, iespējams, ir paaugstinātas, jo sieviete jūt gandarījumu par dzemdībām un var izjust pozitīvas gaidas par sevi arī mātes lomā.

Dzemdējot un pēcdzemdību periodu pavadot mazpazīstamā vidē, kur mainās aprūpējošais personāls un ir mazāka intimitāte nekā mājās, sieviete var izjust trauksmi. Tas sasaucas ar iepriekšējo pētījumu rezultātiem, kuri rāda, ka sievietes, kuras pēc dzemdībām jūtas satrauktas, šajā periodā jūtas mazāk pārliecinātas par sevi mātes lomā (Reece & Harkless, 1998, kā minēts De Montigny & Lacharite, 2005). Varbūt, ka iepriekš minēto faktoru dēļ sievietēm, kuras bija dzemdējušas stacionārā, pirmajās dienās pēc dzemdībām mātes kompetences izjūta ir zemāka, nekā tā būtu bijusi tad, ja sievietes saņemtu tikpat daudz individuāla atbalsta un iedrošinājuma, kā tas iespējams dzemdībās mājās.

Iespējams, ka, dzemdējot mājās, ir vairāk faktoru (pazīstama vide, augsta apmierinātība ar dzemdībām u. c.), kas var veicināt augstas (iespējams, paaugstinātas) mātes kompetences izjūtas veidošanos tūlīt pēc dzemdībām, kamēr stacionārā šo faktoru ir maz vai arī tie nav pietiekami izteikti. Tāpat varētu būt vēl citi šajā pētījumā nenoskaidroti faktori, kuru dēļ sievietēm, kas bija dzemdējušas mājās, trīs četras dienas pēc dzemdībām ir augstāka mātes kompetences izjūta, apmierinātība un mātes lomas efektivitātes izjūta nekā sievietēm, kuras bija dzemdējušas stacionārā.

Četrus mēnešus pēc dzemdībām abu grupu respondentēm kopējais mātes kompetences izjūtas līmenis, apmierinātība ar mātes lomu un mātes lomas efektivitātes izjūta neatšķiras. Šajā periodā sievietes ar atšķirīgu dzemdību vides pieredzi piedzīvo caurmērā līdzīgu dzīves situāciju (sievietes dzīvē nav kritisku notikumu, bērnam vai pašai sievietei nav veselības sarežģījumu u. c.), kā tas bija šī pētījuma respondentēm, un dažādās sieviešu grupās izjūtas mātes lomā varētu būt līdzīgas.

Pētījuma rezultāti rāda, ka mājās dzemdējušo sieviešu mātes kompetences izjūtas līmenis otrajā mēģinājumā pazeminās salīdzinājumā ar pirmo mērījumu. Šie rezultāti ir pretrunā ar iepriekšējo pētījumu rezultātiem, kuros noskaidrots, ka sieviešu vispārējā pašefektivitātes izjūta mēnesi un trīs mēnešus pēc dzemdībām ir stabila un ka tai ir tendence paaugstināties (Porter & Hsu, 2003). Šī pētījuma rezultāti rāda, ka 3–4 dienas pēc dzemdībām mātes kompetences izjūtas līmenis ir augstāks mājās dzemdējušām, nevis stacionārā dzemdējušām sievietēm. Četrus mēnešus vēlāk mājās dzemdējušām sievietēm kopējais mātes kompetences izjūtas līmenis ir pazeminājies, taču tas nemainās sievietēm, kuras bija dzemdējušas stacionārā. Šos rezultātus varētu skaidrot ar to, ka atšķirīga dzemdību vide

un emocionālā pieredze dzemdībās var būt nozīmīga, lai sieviete sajostos kompetenta māte tūlīt pēc dzemdībām, kad bērna aprūpes pieredze vēl ir neliela. Laikam ejot, tas, ko jūt sieviete, būdama māte, vairāk saistās ar konkrēto dzīves situāciju, bērna uzvedību un vajadzībām, kā arī ar mātes spēju risināt bērna aprūpes jautājumus, nevis ar vidi un veidu, kādā sieviete dzemdējusi.

Pārbaudot, kā mātes kompetences izjūta ir saistīta ar zīdaiņa temperamenta iezīmēm, parādās vairākas saistības. Stacionārā dzemdējušās sievietes, kuru mazuliem ir augstāka negatīvā emocionalitāte, četrus mēnešus pēc dzemdībām izjūt zemāku kopējo mātes kompetences izjūtu, kā arī zemāku apmierinātību ar mātes lomu. Šie rezultāti sasaucas ar pētījumu rezultātiem, kuri apstiprina, ka mātēm, kuru zīdaiņiem ir augsts satraukuma līmenis brīžos, kad tie nespēj gūt kāroto vai ir fiziski ierobežoti, ir zemāka mātes kompetences izjūta (Clark et al., 1997). Šo saistību var skaidrot ar to, ka sievietes, kuru zīdaiņi daudz un bieži raud un grūti nomierinās, var just mazāku prieku no saskarsmes ar mazuli, un tas var vājināt sievietes apmierinātību ar mātes lomu. Tāpat sievietes, kuru mazuliem ir augsts distress un negatīvas emocijas, var justies mazāk spējīgas nomierināt mazuli nekā tās sievietes, kuru bērni pauž maz negatīvo emociju.

Mājās dzemdējušo sieviešu grupā pētījuma rezultāti atšķiras – neparādās kopējās mātes kompetences izjūtas saistība ar bērna negatīvo emocionalitāti, sievietes apmierinātību ar mātes lomu un bērna negatīvo emocionalitāti, kā arī saistība ar efektivitāti un bērna negatīvo emocionalitāti. Ar mazuļa negatīvās emocionalitātes līmeni vairāk ir saistīts to sieviešu apmierinātības līmenis, kuras bija dzemdējušās stacionārā, nevis mājās. Tā kā nav atrasts pētījums, kur mātes kompetences izjūtas mijiedarbība ar zīdaiņa temperamentu būtu pētīta sievietēm ar dažādu dzemdību vides pieredzi, tad šie rezultāti ne apstiprina, ne arī ir pretrunā ar iepriekš pētīto. Var pieņemt, ka sieviešu (kuras dzemdēja stacionārā) apmierinātībā ar mātes lomu būtiska nozīme ir zīdaiņa uzvedībai, bet mājās dzemdējušām pastāv kādi citi, šajā pētījumā nenoskaidroti faktori, kas vājina šādu saistību.

Interesanti, ka nevienā no sieviešu grupām nav konstatēta saistība starp zīdaiņa negatīvo emocionalitāti un efektivitātes izjūtu mātes lomā. Šie rezultāti ir pretrunā ar iepriekšējo pētījumu rezultātiem, kuros atzīts, ka zīdaiņa „grūtais” temperaments, kas izpaužas augstā negatīvā emocionalitātē – bērns bieži un ilgi raud, nespēj nomierināties, kad vecāki mazuli mierina –, var vājināt sievietes pārliecību par savām mātes spējām (Porter & Hsu, 2003; Leerkes & Burney, 2007). Viens no iespējamajiem skaidrojumiem, kādēļ šī pētījuma dalībnieces neuzrāda saistību starp zīdaiņa negatīvo emocionalitāti un sievietes efektivitātes izjūtu mātes lomā, var būt tas, ka sievietes četrus mēnešus pēc dzemdībām ir pielāgojušās sava bērna temperamenta iezīmju izpausmēm un prot labāk risināt mazuļa aprūpes jautājumus. Visas respondentes, kas piedalījās pētījumā, pirms dzemdībām bija apmeklējušas vecāku sagatavošanas kursus. Iespējams, ka zināšanas par bērna aprūpi var stiprināt sieviešu pārliecību par savām spējām nomierināt mazuli un būt sekmīgām arī situācijās, kad bērnam ir augsts negatīvo emociju līmenis.

Pētījums ir nozīmīgs ar to, ka pirmo reizi Latvijā longitudināli tiek pētīta mātes kompetences izjūta un tās saistība ar zīdaiņa temperamentu sievietēm, kuru dzemdības noritējušas mājās vai stacionārā. Kā vienu no pētījuma ierobežojumiem var minēt salīdzinoši nelielas izlases. Kaut gan pētījumā piedalījās 31 sieviete, kas bija dzemdējusi mājās (2009. gadā no augusta līdz decembra beigām mājās bija dzemdējušas 69 sievietes), un procentuāli tas ir ļoti augsts rādītājs, tomēr būtu nozīmīgi veikt līdzīgus pētījumus lielākās izlasēs. Turpinot pētījumus šajā jomā, būtu vēlams noskaidrot, kā sievietēm ar dažādu dzemdību vides pieredzi mātes kompetences izjūta mainās ilgākā laika posmā, nevis tikai četros mēnešos pēc dzemdībām. Tāpat būtu svarīgi pētīt abu vecāku izjūtas pēc dzemdībām saistībā ar zīdaiņa temperamenta iezīmēm. Detalizētāka izpēte palīdzētu izprast, kā sieviete pēc dzemdībām jūtas ne tikai dzemdību vidē, bet arī attiecībās ar partneri.

Zīdaiņa temperamenta turpmākā izpēte varētu būt nozīmīga, lai labāk izprastu zīdaiņa uzvedību, kā arī sniegtu papildu atbalstu mātēm, kuru bērniem ir augsta negatīvā emocionalitāte. Pētot zīdaiņa temperamentu, būtu vēlams balstīties ne tikai uz mātes atbildēm par bērna uzvedību, bet arī uz neatkarīgu novērotāju vērtējumu.

Šī pētījuma rezultātus praktiski var izmantot gan vecmātes un ginekologi, gan pediatri, psihologi un citi speciālisti, kuri sniedz profesionālu atbalstu grūtniecēm un jaunajām māmiņām. Profesionāļiem plašākas zināšanas un izpratne par zīdaiņa temperamentu var palīdzēt, izglītojot tos vecākus, kuru mazuli daudz un intensīvi raud un ir grūti nomierināmi. Pēcdzemdību vizītēs vecmātes un ginekologi var pārrunāt ar jaunajām māmiņām, kā jūtas sieviete mātes lomā, un sniegt papildu atbalstu mātēm, kuras jūtas nepārlicinātas par sevi. Svarīgi, lai profesionāļi pievērstu sievietes uzmanību tam, kā mātes izjūtas saistās ar mazuļa uzvedību, īpašu vērību pievēršot zīdaiņa negatīvajai emocionalitātei.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Ayers, S. & Pickering, A. D. (2005). Women's expectations and experience of birth. *Psychology and Health*, 20, 79–92.
- Bandura, A. (1997). *Self – efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.
- Bryanton, J., Gagnon, A. J., Hatem, M., & Johnston, C. (2008). Predictors of early parenting self – efficacy: results of prospective cohort study. *Nursing Research*, 57, 252–259.
- Borquez, H. A. & Wieggers, A. (2006). A comparison of labor and birth experiences of women delivering in a birthing centre and at home in the Netherlands. *Midwifery*, 22, 339–347.
- Ceple, D. (2008). *Plānotu ārpusskaidrošanas dzemdību drošības analīze Latvijā un pasaulē*. LU Medicīnas fakultāte, ārstniecības programma. Diplomdarbs.
- Clark, R., Ryde, J. S., Essex, M. J., & Klein, M. H. (1997). Length of maternity leave and quality of mother – infant interactions. *Child Development*, 68, 364–383.
- Cutrona, C. E. & Troutman, B. R. (1986). Social support, infant temperament and parenting self – efficacy: a mediational model of postpartum depression. *Child Development*, 57, 1507–1518.

- De Montigny, F. & Lacharite, C. (2005). Perceived parental efficacy: concept analysis. *Journal of Advanced Nursing*, 49, 387–396.
- Fisher, J., Rowe, H. & Feekery, C. (2004). Temperament and behavior of infants aged 4 – 12 months on admission to a private mother – baby unit and at 1- and 6 – month follow – up. *Clinical Psychologist*, 8, 15–21.
- Gartstein, M. A. & Rotbarth, M. K. (2003). Studying infant temperament via the revised infant behavior questionnaire. *Infant Behavior & Development*, 26, 64–86.
- Hassall, R., Rose, J., & McDonald, J. (2005). Parenting stress in mothers of children with an intellectual disability: the effects of parental cognitions in relation to child characteristics and family support. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49, 405–418.
- Janssen, P., Carty, E., A. & Reime, B. (2006). Satisfaction with planned place of birth among midwifery clients of British Columbia. *Journal of Midwifery & Women's Health*, 51, 91–97.
- Johnston, C. & Mash, E. J. (1989). A measure of parenting satisfaction and efficacy. *Journal of Clinical Child Psychology*, 18, 165–175.
- Leerkes, E. M. & Crockenberg, S. C. (2003). The impact of maternal characteristics and sensitivity on the concordance between maternal reports and laboratory observations of infant negative emotionality. *Infancy*, 4, 517–539.
- Leerkes, E. M. & Burney, R. V. (2007). The development of parenting efficacy among new mothers and fathers. *Infancy*, 12, 45–67.
- Lindgren, H., Hildingsson, I., & Radestad, I. (2006). A Swedish interview study: parent's assessment of risks in home birth. *Midwifery*, 22, 15–22.
- Olde, E., van der Hart, O., Kleber, R., & van Son, M. (2006). Posttraumatic stress following childbirth: A review. *Clinical Psychology Review*, 26, 1–16.
- Porter, C. & Hsu, H. (2003). First – time mothers' perceptions of efficacy during the transition to motherhood: links to infant temperament. *Journal of Family Psychology*, 17, 54–64.
- Posner, N. I., Rothbart, M. K., & Sheese, B. (2007). The anterior cingulate gyrus and the mechanism of self – regulation. *Cognitive, affective & behavioral neuroscience*, 7, 391–395.
- Putnam, S. P. & Stifter, C. A. (2008). Reactivity and regulation: the impact of Mary Rothbart on the study of temperament. *Infant and Child Development*, 17, 311–320.
- Reece, S. M. & Harkless, G. (1998). Self – efficacy, stress, and parental adaptation: applications to the care of childbearing families. *Journal of Family Nursing*, 4, 198–215.
- Rothbart, M. K. (1981). Measurement of temperament of infancy. *Child Development*, 52, 569–578.
- Rothbart, M. K. (2007). Temperament, development, and personality. *Association for Psychological Science*, 16, 207–212.
- Rothbart, M. K. & Derryberry, D. (1981). Development of individual differences in temperament. In M. E. Lamb & A. L. Brown (Eds.). *Advances in developmental psychology* (Vol. 1, pp. 37–86), Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Rothbart, M. K. & Bates, J. E. (1998). Temperament. In W. Damon (Series Ed.) & N. Eisenberg (Vol. Ed.). *Handbook of child psychology: vol 3, Social, emotional, and personality development* (5th. Ed., pp. 105–176). New York: Wiley.

- Rothbart, M. K., Ahadi, S. A., Hershey, K., & Fisher, P. (2001). Investigations of temperament at three to seven years: The children behavior questionnaire. *Child Development*, 72, 1394–1408.
- Sjoblom, I., Nordstrom, B., & Edberg, A. K. (2006). A qualitative study of women's experiences of home birth in Sweden. *Midwifery*, 22, 348–355.
- Skreitule-Pikše, I. & Sebre, S. (2008). Vecāku kompetences izjūtas skalas adaptācija Latvijā. *LU Raksti*, 742. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 67–77.
- Teti, D. M. & Gelfand, D. M. (1991). Behavioral competence among mothers of infants in the first year: the mediation role of maternal self – efficacy. *Child Development*, 62, 918–929.
- Thomass, A., Chess, S., Birch, H. G., Hertzog, M. E. & Korn, S. (1963). *Behavioral individuality in early childhood*. New York: New York University Press.
- Thomass, A. & Chess, S. (1977). *Temperament and Development*. New York: Bruner/Mazel.
- Wu, C. J., Kuo, S. C., & Mu, P. F. (2005). A woman's perception of the experience of homebirth assisted by midwife. *The Journal of Nursing (Hu Li Za Zhi)*, 52, 51–68.
- Young, M. E., Karraker, K. H. & Cottrell, L. E. (2006). *Parenting self – efficacy and Satisfaction with Parenting: Relations with Maternal Well – Being*. Pieejams: www.allacademic.com/meta/p94699_index.html
- 25.07.2006. MK noteikumi Nr. 611 „Dzemdību palīdzības nodrošināšanas kārtība” (LV, 118 (3486), 27.07.2006.) [spēkā ar 28.07.2006.] ar grozījumiem. Pieejams: www.likumi.lv.

Summary

The objective of this study was to research longitudinally mothers' sense of competence during postnatal period as well as the correlations between mothers' sense of competence and infants' temperament four months after the birth for women with home versus hospital birth experience. Participating in the study were 31 women who had given birth at a hospital and 31 women who had given birth at home. Mothers completed the “Parenting Sense of Competence Scale” (Johnston & Mash, 1989) and “Infant Behaviour Questionnaire” (IBQ) revised, very short form (Rothbart & Gartstein, 2008) three to four days after birth and four months later.

Results showed that women who gave birth at home reported a higher sense of competence three to four days after giving birth than women who gave birth at a hospital, while no significant variance between the groups was reported four months later.

These results also showed that there is a negative association between mothers' sense of competence and infants' negative affect at four months post birth giving for women with hospital birth experience.

Keywords: *woman, home birth, hospital birth, mothers' sense of competence, infants' temperament.*